

HEVÂYLA MÜCÂDELE İÇİN İHTİYAÇ DUYULAN POTANSİYALİN İNSANIN BENLİĞİNDE/FITRATINDA SAKLI OLMASI

Mustafa CORA*

ÖZET

Kur'ân'da üzerinde önemle durulan hevâ, yerilir; insanın onunla mücâdele etmesi ve onu terk etmesi istenir. Onda bu nefsi yeti ile birlikte insanın diğer nefsi zaafına da dikkat çekilir. İnsanın doğasında şerre yönelme, özellikle kendi hissi, dünyevi istekleriyle meşgul olma eğilimi vardır. İnsan hevânın esiri olur ve onu izlerse, "hevâsını ilâh edinmiş" olur. Böylece o, dünyada ve âhirette acılara sürüklenir. İnsanın benliğinde/fitratında hevâyâ karşı korunma imkânı, kabiliyeti vardır. İnsan bu potansiyeli ve sonradan elde ettiği kesbi maddî-manevî imkânları, akıl, irâde ve yapıp edebilme gücü ile hevâyâ karşı kullanırsa onu kontrol altına alır. Nefse karşı yapılan bu zorlu mücâdeleye, "cihâd-ı ekber" denir.

Kur'ân'da Hz. Peygamber, onun şahsında müminler, hatta bütün insanlar hevâyâ karşı uyarılır. Onunla vahiy kültürü ışığında, Hz. Peygamber'in örneğinde mücâdele edilmesi istenir. İnsan otokritik ve otokontrol sistemi, samimi ibâdet ve sürekli muhâsebesi ile ona karşı mücâdele ederse, olumsuz davranışlarından emin olabilir. Yaratılış gayesine uygun, kurtuluşa ermiş mesut bir kul olur.

Anahtar Kelimeler: Gizil, Benlik, Yaradılış, Heves, Şevk, Engel.

ABSTRACT

THE HIDDEN POTENTIAL IN THE SELF WHICH IS NEEDED TO STRUGGLE AGAINST HAWAA

Quran puts extreme stress on Hawaa, disparages it, and wants human to struggle against hawaa and abandon it. In hawaa, together with this competence of the self, other vices of the self are addressed. Human, as part of his nature, has a tendency towards evil and especially an urge to be occupied with his emotional, earthly wishes. If human becomes a slave of Hawaa and goes after it, then he 'deifies his Hawaa'. Thus, human suffers both on earth and the Hereafter. Human, in his conceit/creation, has the ability to struggle against hawaa. When man stands against hawaa and uses this potential of him together with his subsequently gained earthly and unearthly facilities, under the light of his reason and will, then he takes control of hawaa. This hard struggle which is performed against passion is called 'Jihad-i Akbar'. Quran warns his Highness the Prophet and in his presence the worshippers, and even all humanity against hawaa. Quran calls all mankind to struggle against hawaa through the guidance of revelation culture and under the light of His Highness the Prophet. Struggling against hawaa requires self-criticism, self-control, sincere worshipping and a continuous evaluation of the self so that the self would be aware of his negations. This way man will find his way to salvation proper to the intention of genesis.

Key Words: Gizil, latent, ego, creation, ambition, enthusiasm, obstacle.

* Dr., Ankara/Çankaya Tapu Kadastro Anadolu Meslek Lisesi Müdürü.

Giriş

İnsanın fitratını veya insanı insan yapan öğeleri, içinde bulunduğu ortamı, dinin kişi üzerindeki etkilerini yeterli derecede tanımanın araştırmacıyı böylesi araştırmalarda daha başarılı ve verimli kılacağı bir gerçektir. Bununla birlikte araştırmacının, kendi inancı, yaşantısı kadar, diğer insanların inançları, yaşantıları ve dinsel davranışları üzerinde iyi bir gözlemci olması; araştırmalarını ilkeli, tutarlı ve bilimsel yöntemlerle sürdürmesi de çok büyük önem arz eder.

Konu incelemelerinin etkili biçimde ileri götürülebilmesi için önce terimler üzerinde sağlam ve tutarlı tespitlere sahip olunmalı, bilinenlerden emin olunarak, araştırmalarda objektiflikten uzaklaşmamalıdır. Araştırmacının bu bağlamda dinin kişi ve toplum davranışları üzerinde yadırganamayacak kadar çok yönlü etkisi olduğunu bilerek bir takım dinsel olguları ve olayları da bilimsel yaklaşımlarla değerlendirmesi önemli ve gereklidir.

Üzerinde çalışma yapılacak herhangi bir konu kesinlikle Kur'ân'ın ruhuna ve amacına uygun olarak araştırılmalı ve ortaya konulmalıdır. Bu da elbette onun Kur'ân'a göre çok iyi araştırılmasına bağlıdır. Kur'ân'ı okumanın içinde onu anlama ve ondan bilgi edinme düşüncesi de olmalıdır. Kur'ân'ın kendisi de insanı âyetler üzerinde düşünmeye davet eder. Nitekim 200 civarında âyette akla ve onun fonksiyonlarına vurgu yapılır. O hâlde önce Kur'ân'ın doğru anlaşılması ve bunun gerekliliği insanın karşısına çıkar. Bu anlayışla ondan araştırılması yapılacak herhangi bir konu gibi bu konu da aynı anlayışla ortaya konulmaktadır.

Kur'ân'ın doğru olarak anlaşılması, anlamlandırılması ve yorumlanması ile ferdî ve sosyal dinî meseleler hakkında isâbetli çözümler ortaya konabilir. Bu aynı zamanda fert ve toplumun dinî meselelerle ilgili ihtiyaçlarını giderir, onun önünü açacak somut şeyler ortaya çıkarır. Bu alanda öncelikli meselelerin neler olduğunun ortaya çıkartılmasına da katkı sağlar. Bu açıdan bakıldığında kanaatimizce, insanların ahlâklarının, kültürlerinin, dünya görüşlerinin vb. alt yapısıyla çok yakından ilgili ve en önemli konulardan biri olan bu konunun araştırılarak ortaya konulması ve insanlara sunulması yerinde olacaktır.

Kur'ân'a, lafzın ötesine geçerek, her döneme ait bilgilerle yeniden bakmak, ortaya genel ilkeler koymak ve onu insanların anlayışlarına, içinde bulunduğu dönemin gereklerine cevap verir biçimde sunmak gerekir. O zaman bunlar, insanların problemlerine ve bu anlamda ihtiyaçlarına cevap verecek konumda olacak ve sorunlarının asgariye indirilmesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca bu, Kur'ân'ın amacına yönelik en büyük hizmetlerden olacaktır.

Kur'ân, hayatın tarifnâmesidir. Kur'ân'ı ve kendini tanıyan, O'nun talimatlarına uyan insan, konumuzu teşkil eden nefsi eğilimlere egemen olacaktır. Burada bu hususu hevâ açısından irdelemeye ve ortaya koymaya çalışacağız.

Hevâdan Korunma Potansiyelinin İnsanın Fıtratında Var Olması

İnsan kul olarak hevâyı kontrol altına almasıyla irâdesini daha iyi kullanma, mânen yücelen iyi bir kul olma imkânına sahip olur. Bu potansiyel onda vardır. Yüce Allah kullarına, hür olmaları, rahat ve doğru seçim yapabilmeleri için olumsuz eğilimleri ve kötü arzuları ile iç güdülerinin baskılarından kurtulma yollarını da göstermiştir. Aslında insanı diğer canlılardan ayıran en büyük özelliklerden biri de budur.

İnsan, söz konusu meziyetiyle ve vahiy ışığıyla aydınlanmış aklıyla kendine ve yaşadığı cemiyete gözlemci hâkim olarak bakınca, hevâdan kaynaklanan olumsuzlukların tesirinden de sıyrılmış şekilde düşününce, içinde bulunduğu hâlin ve ortamın çirkinliklerini, kötülüklerini, iğrençliklerini ve onlarla mukâyese ile bizzat kendi durumunu da daha iyi görebilir. Ayrıca Yüce Allah'ın kendisine gönderdiği vahiy ışığı ve onun hüzmeleri altında, kötü alışkanlıkları, hareketleri, inançları vb. çirkinlikleri âdeta canlandırılmış ve gözleri önüne serilmiş vaziyette daha net olarak gözlemleyebilir, anlayabilir. O zaman o, daha objektif olarak açıklama, yapılması gerekenler hususunda olumlu düşüncelere sahip olma ve olumsuzlukları önleme bilinç ve imkânına kavuşur.

İnsan bu çabalar gölgesinde ve onlar vâsıtasıyla bir beşer olarak pek çok zaafının bulunduğu, kuvvetinin sınırlı olduğunu da anlar ve bilir. Ancak hevâdan uzaklaşma, imkân ve gücünü kendisinde barındırma kapasitesine sahip olduğunu da görür. Nefsin tabiatı gereği kötülüğü emerdici olması buna enge teşkil etmez. Zira insan nefesine arzu fırtınalarını yerleştiren Yüce Allah, onu frenleme kabiliyetini de ona bahşetmiş ve onunla mücâdeleyi farz kılmıştır. Öyle ise, hevâyâ karşı mücâdele için insan fıtratındaki dinamikleri ve potansiyeli tanıyarak onları harekete geçirmek çok büyük önem arz etmektedir.

İnsanın kendisine bürüneceği en hayırlı şey, hevâdan sakınması ve korunmasıdır. Dolayısıyla insan ona karşı her türlü hazırlık ve tedbire imkânlar ölçüsünde sarılmak zorundadır.¹ Nefsin arındırılması,

¹ İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (510-1116/597-1201), *Muhtasarü Zemmi'l-Hevâ*, Muhtasar hâle getiren: eş-Şeyh İbrâhim Muhammed Ramazan, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1413/1993, s. 28; Çamdibi, Hasan Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazalî*, İstanbul 1402/1983, s. 133.

temizlenmesi ve kurtarılması, Kur'ân'da saadete giden yol için şart olarak öne sürüldüğü için bu konu İslâm literatüründe hep işlenegelmiş ve önemine atıfta bulunulmuştur.

İnsan nefsin eğitilmesiyle ve kötülüklerden temizlenmesiyle veya uzaklaştırılmasıyla güzel meziyetler ve hasletler elde edilebilir. İnsanın fitratı buna müsaittir. Bu hususta başarılı olabilmesi için Yüce Allah, onu yaratılışça mükemmel yapmış,² fitratına yeterince kabiliyet ve yetenek gibi imkânlar bahşetmiştir. Zira âyette, “nefs”ten, beden veya beden ile kâim olan, anlamı kastedildiğini düşündüğümüzde, “onu düzenleyen, şekillendiren”³ ifâdesinin anlamı, Yüce Allah “Ona, akletme, duyma, görme, düşünme, hayal etme ve bunlardan başka bilgilenme, anlama kuvveleri gibi bir çok kuvve verdi.” demek olur.⁴

Yukarıda zikredilen vehbî imkânlarla birlikte, nefsin zaafalarını ve hastalıklarını bilmenin zorunluluğu da ortadadır. Nitekim olumsuzlukların bilinmesi hem hevâyî önleme yollarındandır hem de zorunludur. Bu şekilde bilinçlenince onlara zemin hazırlanmaz. Aksi hâlde nefsin suflî eğilimlerini yerine getirme alışkanlığının sürdürülmesi, onu daha da önu alınmaz hâle getirir. Ancak nefsin her arzusuna uymak, suflî yönüne ağırlık veren hastalıklarından olup⁵, yukarıda saydığımız kuvvelerin eksikliğinden değildir. Zira Hz. Yusuf'un âyette geçen, « وَمَا أُبْرِيءُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا «⁶ “Ben nefsimi temize çıkarmam. Çünkü nefis, daima kötülüğü emredicidir. Meğer Rabb'imın esirgediği bir nefis ola.”⁶ ifâdeleri bu açıdan nefsin tabiatı hakkındaki fitrî durumu dile getirir. Zaten insanlarda esas olan ve hepsinde ortak bulunan fitrattır.⁷

İnsan, “insan oluşu yönünden tabiat”ının dış müdahale, kazanma, âdet gibi ikinci derecede bulunan etkenlerden uzak olmasıyla bu, ilk yaratılış veya aslî yaratılış denilen esas fitrattır. İnsanların üzerine yaratıldığı bu asıl fitrat, sağlıklı ve sağlamdır. Bu fitrat üzere giden veya fitrata yakın olan temiz ruhlar yalanı, eğriliği vb. bilmezler. Ancak eğrilik meylî sonradan kazanılan gelip geçici olumsuzluklardandır.

İşte o asıl insanlık fitratı, insan tabiatı bakımından hep birdir, âdemoğlu bu tabiat ve yaratılış üzeredir.⁸ Bu fitrat, gerçeği kabul etme ve

² Şems, 91/7.

³ Şems, 91/7.

⁴ Bkz. en-Neseffî, Ebu'l-Berekat Abdullah bin Ahmet bin Mahmût (710/1310), *Medariku't-Tenzil ve Hakâiku't-Tevîl*, Hayriye Matbaası, Mısır 1309/1956. c. 4, s. 403.

⁵ el-Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed, *Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye*, Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul 1284/1865, c. 1, s. 481.

⁶ Yûsuf, 12/53.

⁷ Rûm,30/30.

⁸ Zâriyât, 51/56.

anlama kâbiliyetinin kendisidir, eksiksizdir ve sağlamdır. İnsan fıtraten veya maddî bakımdan böyle olduğu gibi manevî yönden de beyaz bir kâğıt gibi saf, temiz ve pırıl pırıldır. İşte bu fıtrata sarılmalı ve onu kirletmemeli ve iyi yönde geliştirmelidir.

İnsan fıtratı, o sağlamlığı veya mükemmelliği ile düşünce alanında ve sosyal şartlarla terbiye çevresinde, âdetlerin akışı içinde mânevî yönden kirilenir veya güzel bir gelişme ile kemâle doğru ilerleyerek daha mükemmel bir hâle gelebilir.

İşte hak üzere yönelişi ifade eden o fıtrattır. İlâhî talimatları yerine getirerek Yüce Allah'a erişmek için eğimli ve hep O'na gidişi ifade eder. Ancak sonradan olan kazanç ve içinde bulunulan olumsuz şartlar insanı fıtratın istikâmetine aykırı heveslere, zararlara, haksızlıklara, isyan ve şirke sürükleyebilir. Din ise, esas fıtratı korumanın yanında, onun üzerinde durur, insanı yönlendirir; o hususta uyarır ve ona yardımcı olur.

Dinin yardımı ile asıl fıtrata sarılmalı, gereğinin aksine giderek onu bozmamalı ve değiştirmeye kalkışmamalıdır. Zira bunun karşılığı bulunamaz. Bu durumda örneğin onun barındırdığı kabiliyet de zâyi edilir. Bir kabiliyet ise hiçbir sanatla yerine konulamaz. Din de, fıtratı değiştirmek için değil, onu korumak ve geliştirmek içindir. Zaten doğru ve sağlam din, bütün insanların üzerinde yaratılmış oldukları fıtratı korumak ve takip etmektir. İnsanların çoğu bunu bilmez, farkında olmaz ve sapıklık üzere gider; dini fıtrat üzere giderek değil, âdette arar veya heveslerine uyar.⁹ Bu şekilde meselâ kalbini Yüce Allah'ı anmaktan alıkoyan, nefsinin arzularına uyan ve işi hep aşırılık olan kişi geçici arzularında nefsinden yana olur.¹⁰ Oysa insanın, bunun aksine fıtrata uygun hareket ederek onda var olanı olumlu yönde artırarak veya ona katkıda bulunmak suretiyle iyiye gidüş yönünde ilerlemesi gerekli ve mümkündür.

İnsan nefesine uyar ve tabiatı üzere hareket etmez de meselâ bir günâh işler sonra ondan vazgeçmezse bu günâh onu, aynı şeyi tekrar yapmaya, ona kendini iyice vermeye, sonra ona dalıp muptelâsı olmaya daha sonra da ondan daha büyüğünü yapmaya sevk eder.¹¹ Bu şekilde onun ileri gitmesiyle günâhlar kendisine hâkim olur, kalbinin tümünü sarar daha sonra da bu hâliyle günâhları hoş görerek, onların dışında hiçbir lezzet tanımaz olur, kendisine nasihat edenleri bile yalanlar; kendisini

⁹ Bkz. Yazır, Emalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, (sade.: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusretin Bolelli, Abdullah Yücel), (yay.: Zehraveyn), İstanbul, Tarihsiz, c. 6, s. 255-257; Ateş, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi*, İstanbul 1418/1997, c. 2, s. 113.

¹⁰ el-Hâdimî, *Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye*, c. 1, s. 476.

¹¹ *A.g.e.*, c. 1, s. 480.

engellemeye kalkanlara kin besler ve isyanlara yönelir. Artık o, günâha dalmıştır ve suçu kendisini kuşatır.¹²

Kur’ân’da bu anlamda nefsin hem mânen yükselmesinin hem de bozulmasının, alçalmasının mümkün olduğu ifade edilmektedir. Nefsini mânen terbiye eden (temizleyen) veya yücelten; başarılı olur, olumlu yönde mesâfe alır ve kurtulur. Fakat yanlış düşünceleriyle, kötü davranışlarıyla bozup alçaltan ise olumsuz yönde ilerler ve ziyana uğrar, perişan olur. Bu nedenle güzel amelleri ve hareketleri ile nefsini geliştirenin, onu yüceltenin, başarıya ulaşacağı, kazandığı kötü davranışlarıyla nefsinin alçaltanının ise ziyana uğrayacağı muhakkaktır.

Şems suresi, 91/7-10’da nefse, onu yaratıp fücûr ve takvâsını ilhâm eden varlığa yemin edilmesinden, nefis ile insanın kastedildiği anlaşılmaktadır. Zira davranışlarından sorumlu olan, yalnız Yüce Allah’a kulluk, O’ndan başkasına eğilmemek sureti ile nefsinin yücelten, arındıran veya nefsi eğilimlerine ve Yüce Allah’tan başka şeylere taparak nefsinin alçaltan insandır.¹³ O hâlde nefsinin alçaltarak hüsrana uğrayacak olan veya güzel amellerle onu yücelterek kazançlı çıkacak olan yine odur.

Yukarıda verdiğimiz âyette geçen «زكاهًا» “*zekkâhâ*”¹⁴ ve «دسَاهًا» “*dessâhâ*”¹⁵ sözcüklerini biraz irdelemekle nefis ile insanın kastedildiği daha iyi anlaşılabilir. Nitekim, “*zekkâhâ*” ve “*dessâhâ*” fiillerinin fâili, bunların sıgalarına uygun mazmûnlarının da barındırdıkları zamir (هُ:و)dir. Bu zamir fiillerin başındaki ism-i mevsûle gider. Arap gramerine göre doğru olan da budur. Ama âyette daha önce Yüce Allah’ın adı geçmiş olsaydı zamirler O’na giderdi. O hâlde mevcut durumda aksi bir mânanın verilmesi, insan serbestliğini ve düşünce özgürlüğünü ifade eden Kur’ân düşüncesine aykırıdır.

“*Zekkâhâ*” ve “*dessâhâ*” kelimelerinin masdarları olan “*tezkiye*”yi, temizlemek değil, yüceltmek; “*tedsiye*”yi de kirletmek değil, aşağılatıp örtmek anlamlarında almak bizce daha uygun olur. Zira Yüce Allah’ın “(Allah’tan başkasına tapmayarak) Nefsini yücelten iflâh olmuş (kazanmış), (yaratıklara taparak) onu alçaltan da ziyâna uğramış (kaybetmiş)tir.”¹⁶ sözlerinin asıl amacı, putlara, yaratıklara tapmamakla nefsinin yücelten muvahhid müminin kurtuluşa ereceğini; yaratıklara, putlara tapmak

¹² Bakara, 2/81.

¹³ Ateş, *Kurân Ansiklopedisi*, c. 16, s. 75.

¹⁴ «قد أفلح من زكاهًا» “(Allah’tan başkasına tapmayarak) nefsinin yücelten iflâh olmuş.” Şems, 91/9.

¹⁵ «وقد خاب من دسَاهًا» “(Yaratıklara taparak) onu alçaltan da ziyâna uğramıştır.” Şems, 91/10.

¹⁶ Bkz. Şems, 91/9,10.

suretiyle nefsinin alçaltanını, kendini küçük düşüren müşriğin de ziyâna uğrayacağını belirtmektedir.

Bulaşılan kirlere arınmak, mânen yücelmek ve bu şekilde terakki etmek herkes için asıl ve büyük bir görevdir. Bu da nefsin temizlenmesi ve yücelmesidir. *Kindî*'ye göre nefis, ölüm sebebiyle bedenle ilişkisinden ayrılmadan dünyada şehvetleri terk ederek kirlere arınabilir¹⁷ ki doğru olan da budur.

Nefis kötü heveslerinden men edilmezse hevâ, sahibini çeşitli kötülöklere sürükler, götürür. Onu akıl hudutlarının dışına çıkmaya zorlar veya çıkarır. O hâlde insanda var olan fitrî dinamikler harekete geçirilmelidir. Bu olmadığı takdirde, bugün hevâ bir lezzeti, arkasından bir başkasını çeker. Bunun ardından ağlamayı, hüsrânı getirir. Öyle ki hevâ zühde bile bulursa bu, kişiyi riyâyâya götürür. Çünkü hevâ öyle bir şey ki insan, her ne zaman onun engelini aşsa veya yense yine de onu karşısında canlı bulur. Dolayısıyla her ne olursa olsun nefsin etkisinin yok olmasını isteyerek onu sürekli eğitmek, üstüne giderek ona fırsat vermemek, onu zorlamak, usandırmak, köreltmek yani bu engeli aşmak için çalışıp çabalamak, gayret sarfetmek gerekir.¹⁸

Nefsin öyle acâip huyudur ki isteğinin karşılanması durumunda, teskin ve tatmin olacak yerde, iştihâsı daha çok artar, arzusu daha da kuvvetlenir. O zaman da zaptı ve raptı mümkün olmaz; istediği olmayınca da azıtır, serkeşleşir, ferman dinlemez, kriz geçirir.¹⁹

İbn-i A'rabi'ye göre, kötü olan nefis, insanın en yakın izleyici ve saptırıcı düşmanlarının en büyüğüdür. Bu nedenle en büyük cihâdı onunla yapmak gerekir. Zira o, insana Yüce Allah'tan gelen nimeti inkâr eden en büyük kâfir²⁰ ve aynı zamanda şeytanın elçisidir.²¹

Nefis, (hevâsına yönelmiş olanı) doğası gereği köpeğin bağlı oluşu gibi, hasîs menfaatlerine, küçük temâlarına ve hayvânî insiyâklarına bağlı ve onlara mağlûp olur. Onun kendisiyle hiçbir davası yoktur. Kendisinden emin ve hoşnuttur; terbiye edilmemişse yeterince vicdan azabı bile duymaz, içinden ulviliğe benzer bir ses çıkmaz, endişe kapısını çalmaz. İnsan için şeref olan hicaptan ve kuvvetin ilk şartı olan iffetten tamamen sıyrılır.

¹⁷ el-Kindî, Ya'kûb b. İshâk, *er-Resâilü'l-Kindî*, Kahire, 1370/1952, c. 1, s. 277-279; Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1407/1988, c. 10, s. 493.

¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *Muhtasarü Zemmi'l-Hevâ*, s. 28; es-Sâyih, Ahmet Abdurrahîm, *es-Sulûk inde'l-Hakîm et-Tirmizî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne*, Dârü's-Selâm, 1408/1988, s. 183.

¹⁹ Coşan, M. Esad, *İslâm'da Nefis Terbiyesi ve Tasavvufa Giriş*, (ed.: Seha Neş.), İstanbul 1413/1993, s. 15,16.

²⁰ İbnü'l-'Arabî, Muhyiddîn, *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye*, Bulak 1263/1847, c. 2, s. 463.

²¹ Kısakürek, Necip Fazıl, *Çile*, (ed.: Büyük Doğu Yay.), İstanbul 1406/1987, s. 70.

Kahramanlık olmadan pöh pöhlenme sevgisi, fikirsiz iddiâlı olması ve sanatsız hilekârlığı vb. vardır.²² İşte hevâ, onun mahsûlüdür.

Nefs bir günâhı işlemeye niyetlendiğinde veya bir arzusu için harekete geçtiğinde ona, kendisini durdurmak için Hz. Peygamber veya tüm nebiler vb. şefaatçi kılınsa, ölüm, kabir, kıyâmet, cennet, cehennem gösterilse ne itaat eder ne de arzusundan vazgeçer. Ama buna rağmen bazen örneğin bir somun ekmeği yasağı ile karşılanırsa arzusu diner ve şehveti onu terk eder. İşte bu, terbiye edilmesi ve yüceltilmesi istenen nefsin gerçek hâlidir.²³

Nefsin o hâline karşılık Yüce Allah'ın mükellef kıldığı şey, -ki insanın yerine getirme yetisine ve yeterliliğine sahip olmadığı şeyden kendisine sorumluluk yüklenmez- kulun onu kötülüklerden alıkoyması, dizginini elinde tutması ve kendisinden korkarak Allah Teâlâ'dan bu hususta yardım istemesidir. Bu anlamda kendisine mübah olan herhangi bir şeyde bile hevâyâ itaat etmemesidir. Ama bunu yaparken bu olumsuz duygu karşısında farz olan mücâhede bile insana bıkkınlık verebilir. Öyle ki bu, mücâhede yerilen devamsızlığı da getirebilir.²⁴ Dolayısıyla mücâhedenin sürekliliği açısından bu, çok önemli olup, çok dikkatli olunması gereken bir durumdur.

Nefs açısından mübâhlara bakıldığında, bunlardan yararlı olabilecek meselâ övülen veya iyi niyetle işlenen bir mübâh, kendisiyle sevap kazanılan bir hasene şeklinde olabilir. Örneğin insan bununla dinlenebilir. Ancak mübahlar da kendilerinde ısrâr edildiği oranda günâha götürürler. Demek ki sadece hevâyâ uyup kötüyü yapmamak değil, aynı zamanda nefsin arzuladığı mübahlarda da ısrar etmemek, dikkatli ve ölçülü olmak gerekir.

İnsan iç dünyasını çözümleyip vuzûha kavuşturma mecburiyeti içinde olduğunun bilincine de sahip olmalıdır. Zira insanın iç dünyası, psikolojik bir takım olaylara sahne olur ve o, bunları istediği şekilde bir dereceye kadar veya tamamen düzenleyebilir. Nitekim Yüce Allah ona aklını kullanarak içindeki tabiata hâkim olma gücünü ve imkânını vermiştir. O, bu bilinçle iç dünyasına ve dolayısıyla kendi hayatına hâkim olmanın çarelerini sürekli araştırmaya, bunu sağlamaya gayret etmeli ve benliğinin dizginlerini eline almalıdır. O zaman insan duygu, bilinç ve düşüncelerini iyileştirebilir, uygun gördüklerini, özellikle olumsuz

²² Kısakürek, Necip Fazıl, *Tanrıkulundan Dinlediklerim*, İstanbul 1414/1994, s. 89.

²³ el-Hâdimî, *Şerhu't-Tarikati'l-Muhammediyye*, c. 1, s. 478, 479.

²⁴ el-Birgivî, Şeyh Mehmet b. Pîr, *Tarikat-ı Muhammediyye*, (ed.: Ahmet Nâilî ve Ortakları), Osmaniye Matbaası, İstanbul 1324/1906, s. 46; Kutub, Seyyid, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, (çev.: M. Emin Saraç, Bekir Karlığa, İ. Hakkı Şengüler), İstanbul 1390/1971, c. 15, s. 498.

olanlarını kontrol altına alabilir veya törpüleyebilir; arzu ve heveslerini terk ederek hareketlerini, düşüncelerini dine uygun hâle getirebilir ve nefesine hâkim olabilir. Bu şekilde onun için sağlanması gereken hem ahlâkî hem de sağlıklı bir karakter oluşturulmasına zemin hazırlar. O zaman insan gerek mübâhlar, gerekse mübâh olmayanlar konusunda daha dengeli ve tutarlı bir tavır içinde olur.

İnsan kendisini bilir, içine döner, iç dünyasını devamlı kontrol eder, kalbine gelen kötü düşüncelerle mücâdele eder ve onları içinden atmaya muvaffak olur.²⁵ Ancak bunu yaparken şuuru bozulmamış, akıl ve ruh sağlığı da yerinde olmalıdır. Bu şekilde insan kendisini daha iyi tanır ve isâbetli hareket eder. Nitekim veciz bir sözde, “Hastanın görüşü de hastadır.” denilmektedir. Çünkü o zaman bilinç ve vicdan sağlıklı şekilde hevânın etkisinden uzak görev yapamaz ve insan çeşitli kötülükleri rahatça yapabildiği hâlde ne vicdanı sızlar ne de vicdan azabı çeker. O durumda insanın tek başına akılla düşünmesi ve onunla hareket etmesi de onu her zaman tatmin etmez, ama insan irâdesiyle verdiği kararlarda tam bir olgunluğa ulaşmak ister. Ancak insanın örneğin başkalarını sevmesi, sayması, onların acılarını ve sevinçlerini paylaşması; onlara faydalı olmak için çırpınması, hatta onlar için zarara girmekten bile çekinmemesi gibi pratik yaşayıştan veya bir önceki paragrafta bahsettiğimiz bilinç hâlinin ahlâkî özellik kazanmasından vicdan meydana gelir ve gelişme imkânı bulur. İnsan başka güzel hasletler de kazanır ve bunlar gelişir.

İnsan bütün bunların alt yapısında diğer gerekli bilgilerle beraber, özellikle vahiy kültürü ışığında ve eğitiminde oluşan bilinçle hareket ederek, davranışlarına hâkim olmakla birlikte, irâdesine tâbi davranışları idâre edecek prensipleri de tanır ve bunun ardından onlara göre hareket ederek umduğu olgunluğa da ulaşmaya çalışır. Ancak bu da yeterli değildir.

İnsan ebedî lezzetleri kazanmak için kesinlikle hassas olmakla beraber bilinçli davranışlarla yaşmalıdır. Çünkü nefsin bedenî şehvetlerine düşkünlüğüne, olumsuz niyet ve düşüncelere karşı güzel ameller bir engel oluşturur. Bu durumda amel, nefsin tezkiyesine ve yücelmesine çok büyük katkıda bulunur. Böylece nefis arınır, seçme gücü veya irâde güç kazanır. Bu şekildeki bir gayretle insan kendisini kötü hasletlerden temizler ve olgunlaşır. Zaten insanın mutlak saadete erişmesi, ruhunu mânen yüceltmesi ve nefsinin arındırması ile mümkün olur ki bu da daha ziyâde ve özellikle amelle olur.²⁶

²⁵ Topçu, Nurettin *Ruhbilim-Psikoloji*, İstanbul 1367/1949, c. 4, s. 120; Ateş, *Kurân Ansiklopedisi*, c. 8, s. 224.

²⁶ Nâzi'ât, 79/40, 41. Bkz. el-Birgivî, *Tarîkat-ı Muhammediyye*, s. 45; Topçu, *Ruhbilim-Psikoloji*, s. 5; aynı eser, s. 114.

Yüce Allah, “...ve size bilmediklerinizi öğreten bir Elçi gönderdik.”²⁷ şeklinde beyanda bulunmuş, ayrıca daha önceleri de apaçık sapıklık içinde bulunan ümmîler içinden âyetlerini onlara okuyan, onları yücelten ve tezkiye eden, onlara kitabı ve hikmeti öğreten peygamber gönderdiğini bildirmiştir.²⁸ İnsanın, Hz. Peygamber’in getirdiklerinden yararlanmak suretiyle gayret ve mücâdeleyle, fitratındaki yetenekleri de harekete geçirerek, nefsini tezkiye, ruhunu tezhîp etmesi ve onu güzel hasletlerle bezeyerek nefsini kötülüklerden uzaklaştırması mümkündür. Üstelik Yüce Allah öyleleri için mutluluk ve müjde haberini vermiştir.²⁹ Bu elbette nefis terbiyesi için çok önemli bir teşvik oluşturmaktadır.

İnsana düşen önce Yüce Allah’tan kendisine ilim vermesini ve kendisini sâlihler arasına sokmasını istemek,³⁰ bildiği ile amel etmektir. O zaman yine kendi gayretiyle Yüce Allah ona bilmediğini öğrenmede yardım eder. Kulun durumunun böyle devam etmesiyle hevâyâ itaatsizliği âdet hâlini alır, nefsini hevâyâ itaatten alıkoyar, âdeta göğsünün içinde doğan bir nur gibi kalbi yakîni bilgiyle aydınlanır ve güzelliklerle dolar.³¹ Bununla birlikte Allah Teâlâ, dilediğine dinî ilmi vermek suretiyle ona hakkı bâtıldan ayırarak tartışmayı bitirme kabiliyeti de verir.³² O zaman aklını kullanmasını bilen, bunun öneminin bilincine varır, aklını kullanır, hakka karşı nefsinin meylettği şeylerde ona muhâlefet eder³³, böylece onda hevâyâ karşı kararlılık olur.

Kur’ân’dan Yüce Allah’ın insana yaşamını sürdürebilmesi için iyi (yararlı) ve kötü (zararlı) şeyleri ayırt etme yeteneğini; iyilik ve kötülük, kâr ve zarar duygusunu verdiğini anlamaktayız.³⁴ Nitekim O, nefste, kendisine verilen ilhâm ile bu ayırt etme imkânını ve yeteneğini yaratmıştır.³⁵

Yüce Allah’ın insana verdiği akıl gücü ile ona, yararlı ve zararlı olanı veya doğru ve eğri olanı ilhâm ettiği yahut da içine doğurduğu anlaşılmaktadır. Aslında canlılar içinde davranışlarıyla nefsini yüceltmek veya alçaltmak da insana özgü bir ayrıcalıktır. Zira onun dışındaki canlılar hareketlerinden sorumlu değildir.³⁶ Bu nedenle o, irâdesiyle yaptığı her türlü işten sorumludur ki bu prensibin âyetlerde tekrar edildiğini

²⁷ Bakara, 2/151.

²⁸ Cum’a, 62/2.

²⁹ Fecri, 89/27, 28.

³⁰ Şuarâ’, 26/83.

³¹ el-Hâdimî, *Şerhu’t-Tarîkati’l-Muhammediyye*, c. 1, s. 482.

³² Sâd, 38/20. Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, c. 6, s. 465.

³³ el-Hâdimî, *Şerhu’t-Tarîkati’l-Muhammediyye*, c. 1, s. 479; es-Sâyih, *es-Sulûk*, s. 186.

³⁴ Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsîri*, c. 10, s. 492; Ateş, *Kur’ân Ansiklopedisi*, c. 16, s. 75.

³⁵ Şems, 91/8.

³⁶ Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsîri*, c. 10, s. 491.

görüyoruz.³⁷ Nitekim iki âyette³⁸ seçim yeteneğine sahip olan insanın, nefisini yalnız Yüce Allah'a tapmakla geliştirip yüceltmek suretiyle başarıya ulaşacağı ancak putlara vb. tapmak suretiyle onu alçaltanın ve kötü amellerle zayıflatarak değersiz, silik, görünmez duruma sokanın ziyana uğrayacağı bildirilmektedir.

Güzel ameller yapma gayreti ve niyeti içinde olan insan, geçmişte işlemiş olduğu günâhları da itaatle telâfi edebilir hatta kendisine yapılan işkencelere affetme veya onlara aldırılmama şeklinde karşılık verebilir ve günâhlarından kaçınabilir. Bu aynı zamanda onun için bir "hasene" olur. Bunun yapılmaması hâlinde kendisi için seyyie (kötülük) olan veya zarar teşkil eden şeyleri bertaraf edilebileceği gibi, bu anlayışla insan, pişmanlık, tevbe veya tevbeyi sürdürme, sakınma imkânı elde etme³⁹ vb. ile de nefisine karşı direncini artırabilir.

İnsanlar gibi akıl gücüne sahip olmayan canlılar da Yüce Allah'ın onlara özgü verdiği ilhâm veya içgüdülerinin öngörmesi ile zararlı şeylerden kaçınır, yararlı şeylere yönelebilir. Örneğin, hayvanın yavrusu doğar doğmaz yaşamı için hemen kalkıp annesinin memesine yapışır.⁴⁰ Oysa akıllı, zeki, selîm akla sahip olan insan bundan da öte ölümden sonrasının dünya işine göre olacağını bilir ve ondan sonrası için de çalışır. Bu da insanın o mezkûr direncini artırır. Bu sonucu göremeyen ise, hem ahmak hem de arzuları ve gafletleri kendisini perdeleyen ve onun gerçeği görmesine engel olan kimsedir. Aynı zamanda o, işlerde güçsüz, başarısız, ihmalkâr, nefsinin hevâsına uyan ve ona karşı âciz kalan kimsedir. Zira o, nefisini shevî arzulara, haramlara, onlarla lezzetlenmeye temâyülden vazgeçiremeyen, o durumda belki de Yüce Allah'tan temenniye ihmâl etmeyen kişidir. İşte onu, esas aklını kullanan ve hevâsına hâkim kılan zekiden ayıran fark da budur.

Aslında aklından dolayı dini olan insanoğlunun muvaffakiyeti de kendi kendini sorumlu kabul etmesi durumuna göre değişir. Kişiliği veya karakteri normal ve sağlıklı olan insan için akıl ve hürriyetle birlikte bunların sonucu olarak ortaya çıkacak hak ve ödevler de vardır. Bunlardan dolayı kişi, kendi hareketlerinden ve davranışlarından sorumlu olur.⁴¹ Bu

³⁷ İnsan, 76/30; Tekvîr, 81/29. vd. Bkz. Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c. 10, s. 494; Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, c. 16, s. 77.

³⁸ «قد أفلح من زكاه» Şems, 91/9; «وقد خاب من دسأها» Şems, 91/10. Bkz. Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c. 10, s. 494.

³⁹ Kasas, 28/54. Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, (çev.: Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru), Ankara 1988/1407, c. 17, s. 538.

⁴⁰ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c. 10, s. 492; Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, c. 16, s. 75.

⁴¹ el-Hâdimî, *Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye*, c. 1, s. 478; Topçu, *Ruhbilim-Psikoloji*, s. 114.

noktada insanın irâdesi ön plana çıkar ve Allah Teâlâ'nın kullarını ve onların yaptıklarını bilmesi, onların işledikleri günâhlarda kendileri için bir mazeret teşkil etmez. Çünkü kullar emrolundukları hayrı işlemeye, nehyolundukları şerri de yapmamaya muktedirdir.

Yüce Allah'ın dilemedikçe insanın dileyememesi, onun sorumluluğu konusunda hiçbir engel veya çelişki oluşturmaz. Nitekim Yüce Allah insana dileme, düşünme yeteneği vermiştir. O, bu yetenekleri vermeseydi insanın düşünmesi, dilemesi mümkün olmazdı. İnsan düşünüyorsa, diliyorsa onun düşünmesi ve dilemesi Yüce Allah'ın böyle olmasını dilemesiyledir. Zira insanın dilemesi, Yüce Allah'ın yarattığı fizyolojik, psiko-sosyal kanunlarla olsa da insanın seçiminin bu kanunların işleminde rolü vardır ve insan bundan dolayı sorumludur. Onun irâdesini kullanmayarak ortaya çıkan sorunlardan sadece hevâyı kötü olarak göstermesi doğru değildir.

İnsanın ömrü boyunca yapacağı işleri bilen Yüce Allah onların çekirdeği olan kabiliyeti onun yaratılışına çizmiştir. O hâlde insanın görevi, hevâdan sakınmakla söz konusu kabiliyet ile yapmakta olduğu davranışlarından sorumlu olduğunu bilip Kur'ân'ın emrettiklerini yapmak, yasaklarından kaçınmak ve işlediği kötülüklerden kendini sorumlu tutmaktır. Zira insana erişen her iyilik Yüce Allah'tan, her kötülük kendindedir. Bunun bilincinde olması onun nefse karşı dikkatli olmasına katkı sağlar.

Zaten her hâlükârda Kur'ân'a göre insanın seçme yeteneği vardır ve sorumlu olarak yaratılmıştır.⁴² O hâlde insan, nefsinden ve onun güdümünde sergilediği davranışlardan sorumludur. Ancak, «... وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَن يَشَاءَ اللَّهُ»⁴³ anlamındaki âyetler, Kur'ân'ın o prensibi ışığında düşünülürse, insanın sorumluluğu konusunda hiçbir çelişki görülmez.

Yüce Allah insana dileme, düşünme yeteneği vermiştir. İnsan bu yetenekle düşünür, diler ama onun düşünmesi ve dilemesi, biraz önce mezkûr olduğu üzere Yüce Allah'ın da öyle olmasını dilemesiyle mümkün olur.⁴⁴ Fakat Yüce Allah âyetlerde⁴⁵ nefse, fücür ve takvâsını (iyi ve kötü yolunu) gösterdiğine işaret ederken yine ona, kuvvet ve kudretini de gösterir.

Yüce Allah, evvela âfâkta, güneşte, ayda, gecede, gündüzde, gökte ve yerde görünen kuvvet ve kudretine sonra da enfüste, insanın kendi bed-

⁴² er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c. 4, s. 33; Ateş, *Kur'ân Ansiklopedisi*, c. 16, s. 78.

⁴³ İnsan, 76/30; Tekvîr, 81/29.

⁴⁴ Bkz. Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri*, c. 10, s. 494.

⁴⁵ Şems, 91/ 7, 8.

ninde görünen kuvvet ve kudretine yemin ederek, daha önce de mezkûr olduğu üzere, nefisini terbiyeyle yüceltenin felâh bulacağını, onu alçaltanın ise perişan olacağını vurgulamıştır. O hâlde bu kurtulma fırsatı, düşünen, nefisini arındırma imkân ve irâdesine sahip bir varlık olan insanın elindedir.

Söz konusu durumun işe yaraması için insanın tutarlı bir şahsiyete ve mezkûr şekilde nefisini engelleme kudretine (irâdî) sahip olması gerekir. İşte o zaman böyle bir insan bu hususta diğerlerinden farklı olur; bazısı diğer bazısından ayrılır ve bu farklılık onun alışkanlık hâline gelmiş hareket ve tepki tarzlarında ortaya çıkar.⁴⁶ O zaman nefisini hevâdan ve şehvetlere tâbi olmaktan nehyeder ve hevâsızlıkta diğer insanlar arasında mütemeyyiz olur. Zira o, onları nefisine yasaklayan, onu sabırla zapt eden ve iyiyi tercih etmeye zorlayan veya yönlendiren, böylece kendisinde, fıtratında var olan güzellikleri harekete geçirme hâli ortaya çıkan kişi olur.⁴⁷

Yüce Allah öyle bir hâli yakalayan kişinin, kendisini ıslâh edene (düzeltene) veya onu uzuvca vb. en muhkem kanun üzere düzeltene⁴⁸ -ki O, Allah'tır- yemin ederek, kıymetini ve değerini vurgular. İşte o kimse nefisini terbiye edendir.

Allah Teâlâ bu şekilde hem yeteneklerini kullananı hem âyetlerini düşüneni, içinde uyaran etkenlerle veya oluşan ve gelişen güzel duygularla, düşüncelerle yola getirir. Ancak yeteneklerini kullanmayanın, O'nun âyetlerini dinlemek istemeyenin içinde, hevânın etkisinin var olması veya kendisini göstermesi sebebiyle ne iman etkeni uyanır⁴⁹ ne de bunun onu götüreceği olgunluk ve güzelliğe nâil olur.

İnsan vahyin sesine kulak verince hevâsına uyup kendisini günâha kaptırması durumunda bile uyarıldığında onun zararlarını farkederek ondan vazgeçebilir.⁵⁰ Ama bunun için de, « وَتَنْفَسِ وَمَا سَوَّاهَا » “Nefse ve onu şekillendirene”⁵¹, « فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا » “Ona bozukluğunu ve korunmasını (isyan ve itâatini) ilhâm edene andolsun.”⁵² anlamındaki âyetleri indiren Yüce Allah'la irtibata ve talimatlarına öncelik vermede, azami gayret göstermelidir. Bundan da öte önemli olan, onlara uygun hâle getirilen duygu ve düşünce dünyasına paralel olarak realite dünyasında da amellerin zuhur

⁴⁶ Şems, 91/9, 10. Bkz. Topçu, *Ruhbilim-Psikoloji*, s. 120; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, c. 10, s. 491.

⁴⁷ Nâzi'ât, 79/40, 41. Bkz. el-Hatîb es-Şirbînî, *es-Sirâcu'l-Munîr fi'l-İâneti 'alâ M'arifeti ab'di Me'âni Kelâmi Rabbine'l-Hakîm el-Habîr*, Hayriye Matbaası, Yersiz, Tarihsiz, c. 4, s. 37.

⁴⁸ Şems, 91/7. Bkz. es-Şirbînî, *es-Sirâcu'l-Munîr*, c. 4, s. 519.

⁴⁹ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c. 8, s. 362; Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, c. 5, s. 14.

⁵⁰ Naziat, 79/40, 41. Bkz. en-Nesefî, *Medariku't-Tenzil*, c. 4, s. 371.

⁵¹ Şems, 91/7.

⁵² Şems, 91/8.

etmesidir. Bu noktada insanın iç ve dış dünyasının beraberliği ve barışık olması da çok önemlidir. İşte hevâyı esas imhâ edecek olan bu birliktelik içinde sağlıklı bilgilerle, niyetlerle, düşüncelerle ortaya çıkacak olan güzel davranışlar ve fiillerdir.

Kulun bunlarla beraber dünyevî arzulara ve bedensel isteklere karşı direnerek nefsinin o eğilimlerin ardından sürüklenmekten alıkoyması, Allah Teâlâ'nın dünya hayatı için belirlemiş olduğu yaşamlara uygun bir yol izlemesi ve nihâyet bütün bunların götüreceği şeyin, kurtuluş olacağı ümidini yakalaması bile onda hevâyâ karşı bir engel oluşturur. Bu meyanda nefisle mücadele vâdisinde, Yüce Allah'ı gerçek bir bilgiyle tanır ve yüce makâmını düşünür, ondan korkar, O'nun eşsiz azameti karşısında hesap vereceğini bilinç altına yerleştirirse, bu da onu hevâyâ tâbi olmama konusunda çok etkiler ve sürekli dikkatli ve uyanık tutar.⁵³

Yüce Allah'tan korkmak veya O'na saygı duymak, insanın hevâ ve hevesini defetmesine yardımcı olacağı gibi bu, vicdanın da hassaslaşmasıyla birlikte ilâhî yasaklara saygılı bir hayat ortamını oluşturmaya hatta aynı zamanda hem bu kimse hem de diğer insanlar için bir güven mıntikasının teminine, emniyet yurdunun⁵⁴ oluşmasına da katkıda bulunur. Zira korku hâli, insanı bütün meşguliyetlerden veya işlerden alıkoymaz. Hele Yüce Allah'ın heybeti o kadar etkili olur ki nefsteki tazeliği kurutur, giderir veya canlılığı çekip alır. İşte insan böyle bir korkuyla O'ndan korkarsa hevâyı terk etmede bunun payı çok büyük olur.⁵⁵ Dolayısıyla bu duygunun, bilinçli olarak hevâyâ karşı yararlı, etkili bir konumda ve nitelikte olmasının sağlanması yararlı olur.

Kulun Yüce Allah'a karşı olan korkusu, sevgisi, saygısı ve bunun yanında ilâhî talimatlar gölgesinde alacağı terbiye onu nefsi eğilimlerden ve hevânın kötülüklerinden korunmayı öğrenmeye de iter. Böylece insan, nefsi faziletlerle süslemenin kurallarını ve yollarını öğrenmeye yönelir. Nefsin güçlerini, hastalıklarını, insanın karakter yapısını, irâdesini bozan sebepleri anlar; iyinin ve kötünün kaynağını inceler ve öğrenir. O zaman da bilgili ve bilinçli bir şekilde güzel tutum ve tavırları ortaya çıkar.

İnsanın bilgisinin, aldığı dinî ve ahlâkî eğitimin verimli olabilmesi için iyinin ve kötünün kaynağı, karakterin yapısı vb. ile ilgili ilâhî emirlerin, beşerî ve sosyal kuralların içinde bulunan şartlara göre uygulanabilirliğine veya yaşanabilirliğine de önem verilmeli ve özen gösterilmelidir. Elbette bu da yetmez; zira iyiliği bilmenin, kötülüğü tanımanın yanında iyi hareketi

⁵³ Nâzi'ât, 79/40, 41. Ama cemâle götürdüğü gibi cehâlete, çirkin, hoş olmayan büyük tehlikelere de götürür.

⁵⁴ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c. 19, s. 612; Kutub, *fî Zülâli'l-Kur'ân*, c. 10, s. 230.

⁵⁵ el-Cürçânî, *et-T'arifât*, Beyrut, 1995/1416, s.101.); es-Sâyih, *es-Sulûk*, s. 187.

gerçekleştirmek, kötüsünden de sakınmak gerekir. Esas ahlâk da budur. Nitekim bu şekilde ruh yücelir ve huyun iyiye gidişi olur veya o yönde değişir.

İnsan için bu gerçekleştiği takdirde, onun duygular açısından, ahlâk ve davranışlar yönünden düzelmesi mümkün olur. İşte ahlâk yerine kullandığımız değişebilir “huy” «طبيعة» budur. Nitekim doğuştan gelen huy sadece eğitilebilir veya düzeltilebilir. Ancak sonradan kazanılan huy veya alışkanlıklar, düzeltilebilir veya atılabilir.⁵⁶ Bu da ahlâkî noksanlıkları gidermenin mümkün olduğunu gösterir. Ancak “can çıkar huy çıkmaz” atasözü ile kastedilen huyun, insanın doğuştan getirdiği veya tabiatında var olan özellikler olması muhtemeldir.

Kişide olabilen ahlâkî sorunlar, onun ailesinden, yetiştiği ortamdan, küçüklüğünden veya aldığı terbiyeden vb. gelebilir. Ahlâk eğitiminin; ruh ve nefis terbiyesinin önemi de burada ortaya çıkar. Hz. Peygamber’in bir çok hadîsi ahlâkın düzelebileceğine veya huyların değişebileceğine işaret eder ki bu aynı zamanda iğreti isteklerin de bir bakıma kontrol altına alınmasının, hem fıtraten mümkün olduğunu, hem de bu anlamdaki iddiâların doğruluğunu gösterir niteliktedir.

Bu bağlamda belirtmek gerekir ki sık sık sözünü ettiğimiz nefis, tasavvuf erbâbına göre, ruh ile aynı şeyin iki veçhesi gibidir. Ancak nefis, bir bakıma ruhun mâsivâyâ bulanmış, tene mahkûm olmuş hâlidir. O, sözünü ettiğimiz tezkiye (veya yüceltme) metoduyla terbiye edebilirse, arındırılarak aslî hüviyetine döndürülebilir; itmi’nân derecesine erer, aynı zamanda ruh özelliğini kazanır. O zaman insan sahip olduğu özellikleri ile seviyece hayvanlara karşı üstünlük konumunu korur.

Kur’ân’da değişik anlamlarda kullanılmakla birlikte, Hz. Âdem’in yaratılışına işaret eden âyetlerde, ruhun anlamı, Yüce Allah’tan olan ve insanın kendisiyle üstün nitelikler kazandığı, Hak Teâlâ’ya dostluk sıfatını elde ettiği bir yönüdür,⁵⁷ şeklindedir. O hâlde o, insanın en kudsî sıfatları kazanma imkânını içeren ulvî bir unsurdur.⁵⁸ Ancak o, bedensel özelliklerinin çoğunda ve bunlardan doğan kendini koruma, hayatta kalma türünden motiv ve reaksiyonlarla idrâk ve öğrenme gücüne sahip olma yetileri açısından, hayvanlarla ortakır.

⁵⁶ Bkz. Topçu, *Ruhbilim-Psikoloji*, s. 120, 121; Daha geniş bilgi için bkz. Cora, Mustafa, *Kur’ân’a Göre “Hevâ”*, Ankara 1428/2007, s. 175. (*Dotora Tezi*, Ank. Üni. İlah. Fak. Kütüp., Ayni. No: 52/08000693, Yer No: 44427).

⁵⁷ Bkz. er-Râğîb *el-İsfahânî*, *Mufredâtu Elfâzi’l-Kur’ân*, Beyrut, 1412/1992, s. 296-297, 479, 488, 489, 739.

⁵⁸ Necati, M. Osman, *Kur’ân ve Psikoloji*, Ankara 1418/1998, s. 194.

Ruh, insanı Yüce Allah'ı tanımaya ve O'na ibâdet etmeye doğru çeker; onun kemâle doğru uzanan, üstün mertebeler katetme, yolunu açan erdemlere ve yüce değerlere iştiyâk duymasını vb. sağlar. İşte böylesi işlevleri yerine getiren ruh, kendisine özgü nitelikleri ile de insanın hayvanlardan farklı olmasını sağlar. İnsan bu nedenle Yüce Allah'ın yeryüzündeki halîfeliğine ehliyet kazanır. O hâlde insanı hayvanlardan ayıran ve Yüce Allah'tan gelen böyle bir ruhtur. O, Yüce Allah'ı tanımaya, O'na iman ve ibâdet etmeye insanı yetenekli kılar, ilimler öğrenip onları yeryüzünün imarında kullanmasını sağlar, ferdî ve sosyal yaşamında değerlere ve üstün vasıflara bağlanmasını temin eder. Ruh'un bu gibi nitelikleriyle geliştirilmesi, onun bu yönlerinden hevâyâ karşı yararlanılması mümkündür. Bu arada belirtmek gerekir ki, ruh ve beden birbirinden kopuk ve birbirinden bağımsız değildir. Örneğin, insan bazen hak bir söz duyar ve bu sözden dolayı kalbinde bir tesir hâsıl olur ve bu tesir, önce bedenden ruh ve nefis cevherine doğru yükselir, sonra tesiri ve etkisi ruh cevherinden bedene doğru döner, iner ve geçer ki bu iki durum birbirinden farklı⁵⁹ olsa da aralarındaki iletişim ve bağlantının varlığı bir gerçektir. O hâlde her ikisi kaynaşmış, uyumlu bir bütün hâlinde birbirinin tamamlayıcısıdır. İşte bu kaynaşmış yapıdan insanın zatı ve şahsiyeti ortaya çıkar. İnsan şahsiyeti yapısal olarak bu şekilde bir bütün hâlinde tasavvur edilir. Bu bağlamda onun hevâ karşısındaki durumu, onunla bağlantısı bütün incelikleriyle anlaşılabilir. Bu da her ikisi arasında var olan iletişime ve onun önemine dikkatleri yöneltir.

İnsanın kişiliğiyle beraber zatının korunması, türünün bekâsı için doyurulması gereken ve bedensel ihtiyaçlarında somutlaşan hayvansal sıfatları yanında, Yüce Allah'ı tanıma, O'na iman ve ibâdet etme, O'nu kutsama gibi ruhsal eğilimlerinde somutlaşan meleklik sıfatları da vardır. Ancak insan şahsiyetinin bu iki yönü arasında bazen mücâdele de olur. Buna bağlı olarak kimi zaman bedensel ihtiyaçları ve arzuları, kimi zaman da ruhsal ihtiyaçları ve arzuları onu celbeder. İnsan da şahsiyetinde mevcûd olan bu iki yön arasında bir mücâdelenin bulunduğunu hisseder. Nitekim Kur'ân, insanın maddî ve ruhî yönleri arasındaki iç mücâdeleyi açıklayarak bu durumunu haber verir.⁶⁰

Bir âyette geçen, “*Neψsi kötü heveslerden men ederse*”⁶¹ ifâdesi insanın içindeki bu mücâdeleye işaret eder. Burada nefsin arzu ettiği bedensel zevkler yani dünya hayatının aldatıcı güzelliklerine duyulan eğilim ile Kur'ân'da belirlemiş, nefsin hastalıklarından uzak sağlıklı yaşam yolundan insanı saptırarak geçici arzuların tuzağına düşüren heveslerinin ardından sürüklenmeye karşı direnme eğilimi arasındaki mücâdele dile getirilir.

⁵⁹ er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c. 19, s. 616.

⁶⁰ Nâzi'ât, 79/37-41. Bkz. Necati, *Kur'ân ve Psikoloji*, s. 195.

⁶¹ Bkz. Nâzi'ât, 79/40.

İnsanda var olan maddî ve ruhî yönler arasında sürüp giden bu iç mücâdeleyi meselâ Kur'ân'da geçen *Kârun* kıssasında görmek mümkündür. Kıssada, Kârûn bütün süs ve ihtişamı ile kavminin karşısına çıkınca bazı insanlar kendilerinin de *Kârun* gibi servetlerinin olmasını temenni etmişlerdir. Kendilerine ilim verilenler ise, inanan ve hayırlı iş yapan kimse için Yüce Allah katında olanların daha hayırlı olduğunu dile getirmişlerdir.⁶²

Buna benzer başka bir olay Medîne'de olmuştur. Oraya temel ihtiyaç maddeleri yüklü bir kâfilenin ulaştığını duyan bazı Müslümanların, Hz. Peygamber'in etrafından dağılarak ona doğru koşuşmalarını tasvir eden âyetlerde Kur'ân, insandaki maddî ve ruhî yönler arasındaki söz konusu mücâdeleye işaret etmiştir.⁶³ Belki Yüce Allah'ın irâdesi, insanın yaşamın zorluklarıyla mücâdele etmesiyle birlikte, bedensel ihtiyaçları ile ruhsal ihtiyaçları arasında öyle bir iç mücâdele içinde olmasını gerektirmektedir.⁶⁴ Belki de Yüce Allah'ın irâdesi, insanın bu mücâdeleyi, O'nun bu dünya hayatında kendisine verdiği gerçek ve temelli sınanma yoluyla sürdürmesini gerekli kılmaktadır.

Her hâlükârda şahsiyetinde maddî ve ruhî alanları bağdaştırabilen ve onların arasında gücünün yettiği ölçüde azami uyum ve ahengi oluşturabilen insan bu sınavda başarılı olur. Ama bedensel arzularının ardından giden ve nefsî isteklerine karşı doyumsuzluk yolunu tutan bu sınavı kaybeder ve sonu hüsrân olur.⁶⁵ Oysa Yüce Allah'ın rahmet ve hikmeti insanın nefisle mücâdeleyi kazanmasını ve bu zor sınavı geçmesi için gereken bütün imkânlarla donatılmasını gerektirir ki O, bu nedenle ona akli bağışlamış, onun iyiliği ve kölüğü, hak ve bâtıllı birbirinden ayırmasını kolaylaştırmıştır.

Öte yandan insanın Yüce Allah tarafından irâde özgürlüğü ve seçme hürriyeti ile de donatılarak bu hususta başarılı olma imkânı arttırılmıştır. İnsanın irâde hürriyeti ve bu mücâdeleyi kazanmasını garanti edecek olan yolu seçme özgürlüğü de bir başka açıdan insanın sorumluluğunun ve hesap verme zorunda olmasının esasını temsil eder. Bu da insanı başarılı olmak için gereğini yapmaya zorlar. Bunun yanında, onun her hâlükârda mücâdelesini kazanabilmesi ve gereken yolu seçebilmesi için Yüce Allah ona yardım etmeyi ihmâl etmez.⁶⁶

⁶² Kasas, 28/ 79, 80.

⁶³ Cum'a, 62/11.

⁶⁴ Beled, 90/ 4. Bkz. Necati, *Kur'ân ve Psikoloji*, s. 196.

⁶⁵ Bkz. Münâfikûn, 63/9; Teğâbûn, 64/15; A'lâ, 87/9-17; Mülk, 62/2-3, 6-13.

⁶⁶ Beled, 90/10; İnsan, 76/3; Şems, 91/ 7-10; En'âm, 6/104; Kehf, 18/29; Fussilet,41/46; Müddessir, 74/32-47. Bkz. Necati, *Kur'ân ve Psikoloji*, s. 197.

Her insanın yapısal olarak doğasında, şerre yönelme; hevâ ve bedensel şehvetleri izleme, kendi hissî ve dünyevî istekleriyle meşgul olma veya hayra yönelme; fazilet, takvâ ve sâlih amelde bulunma, insanlığın kemal mertebesine ulaşma ve bunların kendisine kazandıracağı nefsi sükûnet ve ruhsal mutluluğa ulaşma gibi farklı yetenekler vardır. Biraz önce değindiğimiz, insandaki iç mücâdelenin alt yapısını da bu gibi yönleri teşkil eder.

İnsan tabiatının, hayır-şer, Yüce Allah’a itaat-isyan arasında bir⁶⁷ çatışmayı içermesi doğaldır. Bu, onun irâdesinin izdüşümü olan şeydir. Böyle bir tabiatla ve irâde ile o, ileride kendisi için hayır yolunu veya şer yolunu seçme durumu ile karşı karşıya kalır. O zaman insan, dünyadaki yaşamla ilgili hevânın cezbettği nimetleri mi öne çıkarır yoksa insan hevâ ve şehveti mi kontrol altına alır? Bedensel ve ruhsal istekleri arasında dengeyi sağlayabilir mi? gibi sorular ortaya çıkar.

İşte böyle tabiî eğilimlerle var olan insan, yaşamında sadece ihtiyaç ve isteklerini doyuran, henüz irâdesi güçlenmeyen, hevâ ve şehvetini nasıl baskı altına alacağını öğrenemeyen ve böylece onları doyurmanın peşine takılan, “*kötülüğü emredici nefsi*”nin yönlendirmelerine boyun eğen, âdeta şahsiyeti olgunlaşmayan bir çocuk gibidir.⁶⁸ Bununla birlikte o, daha ziyade dünyevî zevkleri tercih ederse, hevâ ve şehvetin peşine takılırsa Yüce Allah’ı, âhîret gününü unutursa yaşamında seviyece kendisinden düşük canlılara benzer hatta daha da sapık duruma düşer ki bu, onun fitratına uygun hareket etmeyi başaramamasından kaynaklanır. Bu demektir ki o, kendisini hayvandan ayrıcalıklı kılan aklını ve diğer kabiliyetlerini iyi kullanamamaktadır.⁶⁹ Ancak o, hevâyâ karşı bundan daha güzel bir konumda olabilir. Nitekim kendisini ayrıcalıklı kılan aklı ile nefsini özellikle Kur’ân’ın anlattığı şekilde iyice tanır, onu kullanarak nefsini temizleme mücâdelesini başarır, nefsini arındırır, yüceltir ki Kur’ân’da da bunun gerekliliği vurgulanmaktadır.

Kur’ân söz konusu nefsi çeşitli mertebelerde (boyutlarda) ele alır. Bu mertebeler, insanın özüyle alâkalı olan iyilik veya kötülüğü niteleyerek ifâde etme bakımından ortaya konulmaktadır. Bu ise, onların özellikle kötü olanlarının iyileştirilmesi yönünde olan bir irâde olarak gözükmektedir. Bunlara konumuz açısından önemine binâen kısaca değinmek istiyoruz.

Nefse ait olan, “*nefs-i emmâre*”, “*nefs-i levvâme*” ve “*nefs-i mutmainne*” adlı esas üç kavram, nefsin doğasının oluşmasında, maddî ve ruhî yönler arasındaki iç çatışma sürecinde uğranılan, insanlığın kemâl

⁶⁷ A.g.e., s. 198.

⁶⁸ Yûsuf, 12/53.

⁶⁹ Furkân, 25/ 43, 44.

mertebelerinden çeşitli seviyeler ve insan şahsiyetinin veya benliğinin kendileriyle nitelendirildiği boyutlar olarak tasavvur edilir.⁷⁰ Nitekim Kur'ân'ın çeşitli mertebelerde ele almış olduğu bu nefis, her zaman değil sadece şehvetin baskısı altında olduğu için kötülüğü emreder. Zira bu durum âyette⁷¹ de vurgulanmaktadır.

Gazzâlî'ye göre, şehvet ve gadap kuvvetleri hiç terbiye, riyâzât ve sınırlama altına alınmazsa o zaman buna genel olarak *nefs-i emmâre* denir. Şayet şehvî nefisle muâraza edilmez, şehvetlerin arzularına ve şeytanât yollarına uyulur gidilirse "*nefs-i emmâre*"ye uymuş olur.⁷² Demek ki bu mertebede insan benliği, şahsiyeti kendisini hevâ ve şehvetlerin, bedensel ve dünyevî lezzetlerin kontrolü altına alması yönüyle insanlığın en alt seviyesinde olduğundan "*nefs-i emmâre*" niteliğine uygun düşen boyutta olur. Meselâ Fâsıklar, Münâfıklar, Kâfirler gibi gruplar bu vasıf ve hâl içindedirler.

İnsan şahsiyetinin bundan kurtarılıp yüceltilmesi mümkündür. Nitekim o, samimi olarak güzel amellerle Yüce Allah'a yaklaşırsa, O'ndan saygıyla sakınırsa, O'nun kızdığı her şeyden uzaklaşırsa, hevâ ve şehvetlerini tam anlamıyla tahakküm altına alarak onları sadece dinin elverdiği sınırlar dâhilinde doyurmaya yönlendirirse, o paralelde bedensel ve ruhsal istekler arasında dengeyi de sağlamasıyla tam bir güç sahibi olarak kendisinde insan nefsinin durulması/sükûneti peyda olur, "*mutmain nefis*" niteliğinin mutâbık bulunduğu, insanlığın kemâl mertebesine ulaşır.⁷³ Kişi o hâlde iken, "*nefs-i mutmeinne*" niteliği boyutunda ilâhî aydınlıkla rahatlar, felâh bulur; ölümlü ve iğreti varlıkların kuşatmasından çıkar ve kurtulur.

Söz konusu iki boyut arasında olan başka bir boyut daha vardır ki o boyutta kişi, yaptığı hatalar yüzünden nefisini muhâsebeye tâbi tutar; Yüce Allah'ın kızdığı ve vicdan azabına neden olan şeyleri işlemekten cehd ile sakınmaya gayret eder. Buna rağmen mücâdele sahasında daima başarılı olamaz ve bazen zayıf kalarak hataya düşer, kendisini kınar. Bu boyuttaki şahsiyete, "*nefs-i levvâme*" denir.⁷⁴

Nefste veya mertebelerinde var olan menfî duygularla mücâdeleyle birlikte insanda bir de daha önce sözünü ettiğimiz bir iç çatışma olur. Buna karşı, insanlığın kemâl mertebesine varan ve uyanık kalpli olan kişi, irâde zayıflığını, hevâ ve şehvetin otoritesi altına girmeyi, kendisini hataya veya isyana düşürerek onda günâh hissinin uyanmasına neden olabilecek bu gibi

⁷⁰ Bkz. Necati, *Kur'ân ve Psikoloji*, s. 200.

⁷¹ Yûsuf, 12/53.

⁷² Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzalî*, s. 33, 35.

⁷³ Kıyâmet, 75/ 27-30. Bkz. Necati, *Kur'ân ve Psikoloji*, s. 200.

⁷⁴ Necati, *Kur'ân ve Psikoloji*, s. 200.

halleri ve bunlar nedeniyle kendinde meydana gelebilecek hallerden dolayı kendini kınar. Yüce Allah nazarında kendisini yarlığanmaya ve tevbeye yönlendirebilecek dünyevî yaşamın zevklerini de hoş karşılamaz hatta onları bertaraf etmeye gayret eder.⁷⁵

Şehveti frenleyerek gerektiğinde nefsin ilkel isteklerine karşı direnç gösterme hâline, “*nefs-i levvâme*” denilir.⁷⁶ Zira bu adı şehvetlere karşı direnmesinden almaktadır. Onun hakkında Yüce Allah, «وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ» “*Yoo, dâima, kendini kınayan nefse yemin ederim.*”⁷⁷ ifâdesini beyan etmiştir. Bu boyutta bulunan nefsin Yüce Allah nezdinde kıymet taşıdığı, O’nun ona yemin etmesinden anlaşılmaktadır. Zira Kur’ân’da yeminler, kıymetli şeylere yapılır. Ama bu konumda olan nefis, tam olarak şehvetlerden kurtulamadığı için de herhangi bir günâh durumundan rahatsızlık duyar ve kendi kendini kınar.

Nefsin bir başka boyutu, “*nefs-i mülhime*”dir.⁷⁸ Kendisini levmederek, tevbe ederek nefis-i levvâme makamını aşır bu aşamaya gelen nefis, ilâhî emirlere mümkün mertebe uyar, men olunduklarından azami derecede sakınır. Yüce Allah ona verdiği kabiliyetle iyiyi veya kötüyü, bunların hallerini ilhâmı/bazı tesirlerle veya kalbine saldırdığı duygularla ona öğretir. Yüce Allah’ın onun kalbine koyduğu duyguyla kalbi parlar, iyi şeyle gönlü açılır, huzur duyar, kötü şeyle gönlü bulanır ve onu daha çabuk ayırır. İnsan ruhunu kirletmedikçe bu hep böyle devam eder; mâsivayı terk ederek mânevi zevklere kavuşur, sabır tevâzu gibi güzel huylar kazanır veya taşır.⁷⁹

Nefsin bunlardan başka, *beşinci*, *altıncı* ve *yedinci* boyutları vardır. Ama şu bir gerçektir ki, insanların çoğu bunlardan *nefs-i emmâre* mertebesinde bulunmaktadır. İşte nefsin bu boyutuna aynı zamanda hevâ da denilmektedir.

İnsan nefsi, emmâre nefis makâmında bazen Yüce Hakk’a yönelerek *levvâme*; *Kıyâme*, 75/2’de beyan edilen, *nefs-i levvâme*⁸⁰ ve *mülhime* derecelerine çıkar. Ama *mutmeinne* durumuna ulaşmadıkça tekrar emmâre derecesine düşebilir. Böyle bir düşüşe uğramadan bu dereceye ulaşan nefis istikrâra kavuşur. Bundan sonra daha da kemâl kazanarak bunların üstündeki sâfiyet derecelerine; *râziye*, *mardıyye* ve *zekiyye* mertebelerine ulaşır. Şüphesiz bu da göstermektedir ki, nefis zaman zaman diğer

⁷⁵ Kıyâmet, 75/2. Bkz. Necati, *Kur’ân ve Psikoloji*, s. 199.

⁷⁶ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, s. 34.

⁷⁷ Kıyâmet, 75/2.

⁷⁸ Şems, 91/7, 8.

⁷⁹ İşler, Mehmet Hulûsi, *Nefis ve Şeytan*, İstanbul, 1389/1970: Ateş, *İnsan ve İnsan Üstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan*, İstanbul 1398/1979; s. 180-181.

⁸⁰ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazzâlî*, s. 34.

mertebelerde dolaşmakta, ama Kur'ân'a göre, biraz önce sözü edilen boyutlarda olan nefis, sıkıntılardan uzak ve büyük bir mutuluk içinde olacaktır. Bundan anlaşılmaktadır ki Kur'ân açısından olumsuzluk boyutunda bulunan nefse karşı başarı sağlayan cennetle müjdelenmekte⁸¹, aynı zamanda insana o hâldeki nefsten kurtulmanın imkân dâhilinde olduğu hedefi gösterilmektedir.

Kur'ân'da nefisle ilgili kullanılan, ona karşı mücâdeleyi ifade eden *tezkiye*, nefsi kendisine bulaşan kir ve pastan temizleyerek (yücelterek) *nefs-i emmâre* mertebesinden *nefs-i mutmainne*; nefsin âdeti *itmi'nân* bulmasıyla iç dünya bakımından huzura kavuşması, ferâha ve sükûnete ermesiyle, -ki riyâzât ve mücâhedenin de nihâi hedefi olan- kötü sıfatlarının yok olma mertebesine çıkmasıyla, ruhun yüceltilmesi gibi bir mefhûmu taşır. Bu anlamı söz ve davranışları ile ifade eden insan, tezkiye için elinden geleni yapar; bir taraftan fıtratındaki kapasitesini değerlendirir ve nefsini yüceltir, diğer taraftan da Yüce Allah'ın "*İyi kullarım arasına gir!*"⁸² İfâdesinde belirttiği gibi nefsini terbiye etmekle nihâyet O'nun iyi kulları arasına girer.

Yukarıda değişik durum ve niteliklerinden söz ettiğimiz nefisle ilgili bir genelleme yapılarak denebilir ki, onun olumsuz iki niteliği vardır; *biri* şehvetlere ısrârla dalması, kendisini onlara iyice vermesi; *diğeri* ise, itaat etmekten uzak durması, çekinmesi veya kaçınmasıdır. Bu nedenle Kur'ân'da onun terbiye edilmesi ve yüceltilmesi istenir. Aksi takdirde doğası gereği hevâyâ yönelir, gittikçe artan miktarda azgınlaşır. Buna karşı o, takvâ vb. gemiyle kontrol altına alınır. Ama o süreçte bu sefer de direnir veya inat eder. O zaman da aynı süreçte hevâyâ muhâlefete devam edilmelidir. Böylece kararlılıkla ve cehde kötü ahvâlinin düzelmesi yönünde nefis sevk ve idâre edilir. Bu durumda zaten samimi olan nefse Yüce Allah'ın emirlerinin uygulanması ağır gelmez.

Kul, nefsten olan her şeyi hoş görürse, bu sefer kendi kusurunu göremez ama ona her durumda şüpheyle bakar ve temkinli olursa, kusur ve ayıplarını daha iyi görür.⁸³ Her hâlükârda nefis emredildiği her işte itaat ettirilinceye kadar hevâdan uzaklaştırılmalıdır. Eğer mücâhede elden bırakılırsa, insan için hidâyet nasip olmaması veya hevâyâ uyararak hidâyetten ayrılması gibi en tehlikeli haller meydana gelir. Artık bundan sonra insanın mezkûr ahvâl ile içiçe olması, şirk koşması veya putlara vb. ibâdet etmesi normal bir hâl olur.

⁸¹ Nâziâ't, 79/ 40, 41.

⁸² Fecr, 89/ 29.

⁸³ el-Hâdimî, *Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye*, c. 1, s. 481.

Kur'ân'da⁸⁴ tevhîdi kabul ettikten sonra hevâsına uyarak şirke dönen, kalbi tek bir ilâha kulluk ile müteaddit ilâhlara kulluk arasında dönüp dolaşan bir kimsenin şaşkınlığını, hayretini canlı ve müşahhas hâlde resmeden bir manzara da vardır. Öyle ki tevhîdden sonra şirke dönen o kişinin hisleri, hidâyete dalâlet arasında gidip gelir ve nihâyet o aşağılık yaratık/kimse bataklıklar içerisinde şaşkın bir hâlde kaybolup gider.

O hâlde olan için, "...Onun arkadaşları vardır..."⁸⁵ ifâdesi kullanılır ki, onun kendisinden ayrıldığı yolda arkadaşları var, demektir. Hatta o arkadaşları, sanki birisi dinden dönmüş de onu hidâyete dönmeye çağıran müminlere benzetilmektedir. Bu durumda onun, şeytanlardan kendisini çağıran arkadaşları vardı, demek olur. Onların iddiâlarına göre o kimseyi önceki durumuna, hidâyete çağırıyorlar ama aslında onu sadece yanıltıyorlardı.⁸⁶ İşte hevâ sahibi kişiler de başkalarını böyle yanıltır.

Öylesi kişiler, Yüce Allah'tan gelecek bir hidâyeti arzularsa ve O'ndan hidâyet dilerse yine O'nun emri olan mücâhedeyi yerine getirmesi gerekir. Zira Yüce Allah mücâhedeyi kula hidâyete edebilmesi için basit bir illet kılmıştır.⁸⁷ Allah Teâlâ, « وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ » «Ama biz(im uğrumuz)da cihâd edenleri biz, elbette yollarımıza iletiriz. Muhakkak ki Allah, iyilik edenlerle beraberdir.»⁸⁸ âyetinde, O'kendi rızası için çalışanları elbette kendine ulaştırır; sırât-ı müstakîme (dosdoğru yola), nimetlendirdiği nebîlerin, sıddıkların, şehitlerin ve sâlihlerin yolu gibi yollara ulaştırır veya onların hayır yollarına uymalarında muvaffakiyetlerini ve hayır yollarına hidâyetlerini artırır ki O bunu bazı âyetlerde belirtmektedir.⁸⁹

Bu da şunu göstermektedir ki, Yüce Allah'ın ona inâyeti yanında, kul nefs/hevâ ile ibâdet ve itaatlerin zorluklarına, arzu ve meyillerinden uzaklaşmanın sıkıntılına katlanarak mücâhede veya cihâd etmekle, bu uğraşlarından dolayı sadece kendisi için çabalamış olur. Çünkü bu sıkıntılı ve gayretlerin yararı yine kendisi içindir⁹⁰ ama Yüce Allah'ın ona yardımı ve onu muvaffak kılması için buna niyet ve gayret önemlidir.

⁸⁴ Bkz.En'âm, 6/ 71.

⁸⁵ Bkz.En'âm, 6/ 71.

⁸⁶ Bkz.En'âm, 6/ 71.

⁸⁷ Bkz. İbn 'Atiyye, el-Endelusî, Kâdî Ebû Muhammed Abd İshâk b. Ğâlib (546/481), *el-Muharreu'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz*, (tah.:el-Meclisu'l-'İlmî bi Miknâs), Beyrut 1991/1411, c. 6, s. 79; el-Hâdimî, *Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye*, c. 1, s. 481; Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, c. 5, s. 289;

⁸⁸ Ankebût, 29/ 69.

⁸⁹ Muhammed, 47/17; Kehf, 18/13; Meryem, 19/ 76; Bkz. el-Hâdimî, *Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye*, c. 1, s. 482.

⁹⁰ Ankebût, 29/6. Bkz. el-Hâdimî, *Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye*, c. 1, s. 482; el-Birgivi, *Tarîkat-ı Muhammediyye*, s. 46.

Kulun nefse karşı mücâhedesi, ticaretteki ana mal mertebesindedir. Nasıl elde mal olmadan ticaret olmazsa, mücâhedesiz dünyaya rağbet etmemek, her türlü zevke karşı koyarak kendini ibâdete vermek gibi fiil ve davranışlar da olmaz. Bu nedenle hevâyla karşı mücâhedenin olması zorunludur.⁹¹ Zira mücâhede, nefsin me'lûf olduğu şeylerden ilgisini kesmek ve bütün vakitlerde onu istek ve heveslerinin hilâfına çevirmektir. Nitekim *Busayrî* de kasîdesinde aynı anlamda şöyle der: “Nefse ve şeytana uyma, onlara engel ol. Şayet sana samimi, açık bir sevgi ve nasihat etmeye kalkarlarsa onlardan şüphelen.”⁹²

Bir başka ifâdeyle, hevâyla karşı ciddi gayret ve efor sarfetmekten ibaret bir duruş olan mücâhede, nefsin alışkanlıklarından, kendisinden lezzet aldığı dünyayla ilgili işlerden uzaklaştırılmasının, onlarla ilişkisinin kesilmesinin ve her zaman arzularının tersini yapmaya sevk edilmesinin, eğitilerek onun da iğreti isteklere ve düşüncelere karşı durmasının zorunluluğu vardır. Aynı zamanda mücâhede, kulun kalben dünyadan uzaklaşması ile dünya ve âhîret hayırlarını elde etmesi için gayret sarfetmesinin ve nefsinin hakîr düşürmesinin, ıslâh etmesinin ekseni (odağı); temelidir, özüdür; buna karşılık ruhun güçlenmesinin esasıdır. O zaman ruh kuvvetlenir, aldanmaktan, karanlıktan kurtulur. Yine o, gizli, helâk edici melekelerin veya alışkanlıkların engelinden, cismânî şeylerin pisliklerinden ve maddesel tabiatın tasanından temizlenir, ilâhî keşiflere ve güzelliklere yahut Yüce Allah’a kavuşmaya, O'nunla buluşmaya yüz tutar. Nitekim Yüce Allah bir âyette şöyle demiştir: “*Ama biz(im uğrumuz)da cihâd edenleri biz, elbette yollarımıza iletiriz. Muhakkak ki Allah iyilik edenlerle beraberdir.*”⁹³

Dakkâk'tan şöyle bir söz nakledilir: “Kim dışını mücâhede ile süslerse Yüce Allah da onun gönlünü müşâhede ile süsler.”⁹⁴

Sırrî'den de şöyle nakledilir: “Ey gençler topluluğu, benim yaşıma gelmeden önce gayretli olun, bütün çabanızı sarfedin. Zira benim âciz kaldığım gibi siz de zayıflayıp âciz kalacaksınız. Hiçbir genç, ibâdetten ve

⁹¹ Bu « مجاهدة » “*mücâhede*”, âbit (ibâdet veya kulluk eden, tapınan)ın sermâyesi, zâhid (çok, aşırı sofû; kaba, sofû) nun mânevî mallarının mayasıdır. O, nefslerin salâhının medârı ve hakîr kılınmalarının yegâne yoludur. Ruhları takviye ve tasviye etmenin dayanağı ve onun lâhûtî (ulûhiyet âlemi ile ilgili) mükâşefeye erebilmesinin anahtarıdır. el-Birgivî, *Tarikat-ı Muhammediyye*, s. 46.

⁹² A.g.e., 46; el-Hâdimî, *Şerhu 't-Tarîkati 'l-Muhammediyye*, c. 1, s. 479.

⁹³ Ankebût, 29/ 69.

⁹⁴ el-Hâdimî, *Şerhu 't-Tarîkati 'l-Muhammediyye*, c. 1, s. 480.

mücâhededen geri kalmasın, ihtiyaç olmaksızın yemesin, zorda kalmadıkça uyumasın ve zarûrî hâller dışında konuşmasın.”⁹⁵

Yukarıdaki sözlerden mücâhedenin önemi ve bunun için zamanın iyi değerlendirilmesinin gerekliliği anlaşılmakta olup, sâlik veya mütedeyyin (dine bağlı) kimsenin vb. hevâya karşı direncini artırması, onu terk etmesi ve ondan temizlenmesi yolunda ilerlerken hiç şüphesiz itaatkâr ve alçak gönüllü olması gibi güzel davranışlarda da bulunması gerekir.⁹⁶

Burada hemen belirtmek gerekir ki, esas üzerinde durulan bütün kötülüklerine karşılık, nefsin (*nefs-i emmârenin*) öldürülmesi, ona eziyet veya işkence değil bilâkis onun islâh edilmesi, terbiye edilmesi ve onun ruha kalbedilmesi meselesi ve zorunluluğudur.

Nitekim tasavvufta üzerinde çok durulan kavramlardan biri olan sülûk de, insan benliğinin sonsuza yönlendirilmesi, nefsin ölümlü niteliklerden kurtarılıp yüceltilmesi için gerekli niteliklerle donatılması veya bazılarına göre, nefsin tanrısal niteliklerle donatılması ve ruhun emrine verilmesi olayıdır. Bu meyanda tasavvuf ıstılâhı olan riyâzâtın da dünya lezzetlerinden ve rahatından sakınmak veya nefsi kırmak demek olduğunu söylemek mümkündür.

Bütün bu vb. çabaların amacına ulaşması uğruna insanın fitratında var olan hevâya karşı potansiyel bazı yetenekleri ortaya çıkartması için Yüce Allah'ın inâyetini de istemesi gerekir. Bunu yaparken de âdeta kapıda bekleyerek kapıyı çalmaya devam eden bir bevâb gibi Yüce Allah'a yalvararak⁹⁷ mücâhedede ısrârlı olmalıdır. Nitekim bu hususlarda fitrî yeteneğin yanında Yüce Allah'ın, « إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ «أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ» “*Sen, sevdiğini hidâyete erdiremezsin. Fakat Allah dilediğine hidâyet eder...*”⁹⁸ âyeti gereğince, O'nun lütuf ve yardımı da gereklidir. Zira kul kendi başına hiçbir şey yapamaz. Her şey Yüce Allah'ın izin ve irâdesiyle olur. Eğer kul Yüce Allah'ı bırakırsa O da onu bırakır.⁹⁹ Binâenaleyh gerçek ortada ve vahdâniyet de zâhir iken hidâyeti bulamayan örneğin müşrik, O'na karşı başka şeylere iltifât etmemeli, sığınmamalı ve

⁹⁵ Bu konuda bir fikir vermesi açısından *İbrahim b. Ethem*'den nakledilen sözleri de örnek olarak verebiliriz: “Kişi altı engeli aşmadıkça sâlihlerin derecesine ulaşamaz; Nimet kapısını kapar, sıkıntı kapısını açar, izzet kapısını kapar, zillet kapısını açar, rahatlık kapısını kapar, meşekkat kapısını açar, uyku kapısını kapar, uykusuzluk kapısını açar, zenginlik kapısını kapar, fakirlik kapısını açar, emel kapısını kapar, ölüme hazırlık kapısını açar.” el-Hâdimî, *Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye*, c. 1, s. 481.

⁹⁶ es-Sâyih, *es-Sulûk*, s. 187.

⁹⁷ Kısakürek, Necib Fazıl, *Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1402/1991, s. 127; es-Sâyih, *es-Sulûk*, s. 187.

⁹⁸ Kasas, 28/ 56.

⁹⁹ Rûm, 29/30. Bkz. er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, c. 18, s. 108.

O'nun dinine yönelmelidir. Bu şekilde akıl, irâde ve sağduyuyla hevânın etkisinden çıkış imkânı bulur.

İlâhi güçle kuşatılan ve bu şekilde hevâyâ karşı dirençli olan kul veya muttakî, kendisinden emin ve cesur bir şekilde Yüce Allah'a giden yolda ilerlerken, irâde, tevbe, kararlılık, nefse düşmanlık gibi araçlara da muhtaçtır. Ancak bu, kulun sırf nefsi, çalışması, sevgisi ve çabalamasıyla Yüce Allah'a ulaşabileceği anlamına gelmez. O'na yine ancak O'nunla ulaşır. Dolayısıyla Yüce Allah yolunda olan kulun, hevâdan sıyrılıp uzaklaşarak daha ilerilere gitmesi için O'nunla sıkı iletişim kurması gerekir. Bu nedenle Yüce Allah'a, O'na giden yolda sadece O'nun yardımıyla ulaşılacağı, O'nun dışında hiçbir şeyle o yolun aşamayacağı bilinmeli ve kul nefsinde kalan hevâ atıklarından da kurtulmaya çalışmalıdır. Bu, her hâlükârda kulun ulaştığı herhangi bir mertebeye sadece kendi gayretiyle ulaşamayacağı anlamına gelir¹⁰⁰ ve insan açısından gücünün nelere yetebileceği gerçeğini de ortaya çıkarır.

Yüce Allah insana irâde ve yapıp edebilme gücü vermiştir. Ama kulların irâdesi, daha önce de geçtiği üzere Yüce Allah'ın irâdesine nisbetle az ve sınırlıdır. İlâhî veya mutlak ve sınırsız irâdenin çevrelediği sınırlar içerisinde insan hür, serbest hareketler yapabilir, düşünüp plânlayabilir. Fakat insan, sonsuz isteme gücüne sahipse de istediği her şeyi yapma gücüne sahip değildir.

İnsan kendisi için sınırlı olan bu saha içerisinde yaptıklarından ve güç yetirebileceklerinden sorumludur. Yüce Allah ona iyinin ve kötünün ne olduğunu bildirmiş ve bunlardan birisini seçmekte de serbest bırakmıştır. Seçmesinde isâbet ederse sonucunun mutluluk olacağını da ona haber vermiştir. Şayet isâbet edemezse; bilerek kötüyü seçmişse, burada hata kendisine aittir, bundan dolayı o sorumlu olur ve bu, hevâyla mücâdelesine de zarar verir. Bununla birlikte insan sınırlı irâdesini, hevâyla mücâdelede engel gibi göstererek sorumluluktan kurtulamaz. Zaten böyle bir anlayış insanın kendi aklını, irâdesini ve yapıp edebilme gücünü inkâr etmesi demek olur.

İnsanlardan her birinin bu dünyadaki görevi, rolü, fonksiyonu ve gücü farklı farklı olduğundan yetenek ve kapasitesi de farklıdır. Bu nedenle herkes nefsinin aynı şekilde te'dîb ve tezkiye edemez, hevâdan emin olamaz.¹⁰¹ Dolayısıyla bu işteki muvaffakiyet, kapasite ve yetenek oranına göredir.

¹⁰⁰ es-Sâiyih, *es-Sulûk*, s. 185.

¹⁰¹ Bkz. Bakara, 27151; Şems, 91/8-10. vd.

Her hâlükârda herkesin kendisi ile hesaplaşması, muhâsebesi olan cihâd-ı ekberle düşünceleri veya yorumlarıyla kendi kendini hesâba çekmesi vb. mümkündür. Zaten gerçek akıllı ve zeki kişi, nefesine boyun eğdiren, onu yenen, hesaba çeken ve zelil kılan kimsedir.

Hevâyla olan mücâdelenin ve nefsi muhâsebenin sürekliliği çok önemlidir. Bu şekilde kul nefsinin Allah Teâlâ'nın emirlerine itaatkâr kılar ve güzel davranışlarına devam eder. *Muhyiddin el-Arabî*'den nakille şöyle dediği haber verilir: “Bizim meşâyihimiz söz ve fiillerinden dolayı neflerini hesaba çekiyorlar ve bunları bir deftere kaydediyorlardı. Akşam olduktan sonra defterlerini getirerek neflerini hesaba çekiyorlardı. Şayet istiğfar gerekiyorsa hemen istiğfar ediyorlar; şükür gerekiyorsa hemen şükrediyorlardı ve uyuyorlardı. Daha sonra biz bu düşünceyi geliştirdik; zira kendi nefslerimizin konuştuğu bütün her şeyi yazıyorduk, onlara dikkatle bakıyor, önem veriyor ve üzülüyorduk. Böylece Yüce Allah'ın, “*Hesaba çekilmeden önce nefslerinizi hesaba çekin.*” sözüne uyarak nefislerimizi hesaba çekiyorduk.”¹⁰² Nefsinin terbiye etmek isteyen her mü'min bu şekilde sürekli ve bilinçli bir imanla zaman zaman nefsinin hesaba çekmek için bir zaman ayırabilir ve onu gereğince değerlendirebilir.

İnsanın bu vb. şekilde muhâsebede bulunurken kendi nefsinin, özünü bakışı da önemlidir. Çünkü, “Nefsinin bakışı kötü olan kimsenin başkasına da nasihati az olur ve olanı da pek etkili olmaz” prensibi gibi düşünceler, ahlâk anlayışının da psikolojik temellere dayandırılmasının gerekliliğini gösterir. Aynı zamanda bu, mü'minlerin nefslerine karşı birbirlerine etkili bir şekilde yardımcı olmaları bakımından çok önemlidir.

Her hâlükârda nefsin temizliği veya yüceltilmesi, kirlere, pisliklere bulaşan bir kabın, su içmeye, yemek yemeye engel olan hususlardan temizlenmesine benzetilebilir. O zaman o, kutsanmış olur, ama kap temizlenmediği takdirde o, insanı kendisinden uzaklaştırır ve onda nefret uyandırır, zira insan tabiatı gereği hoş, güzel ve temiz bulduğu şeylere yaklaşır. Öyle ise insanın hâl ile gerçekten kemâl noktasına erişmesi, başkasına nasihatının etkili olması, saadete ulaşması, nefsinin arındırma ile birlikte şehvî eğilimlerinden de uzaklaşması ile mümkün olur. Bu da doğal olarak elbette zordur. Çünkü aynı zamanda her insanın bir melek bir de şeytandan karîni veya bu anlamda kendisinden ayrılmaz bir arkadaşı vardır.

Tabiatında bu meyil vardır diye kendisini arzularına kaptırana ve onun câzibelerine sonuna kadar itaat edene insan nazarıyla bakılamaz.¹⁰³ Aksine Yüce Allah cihâdın önemini, büyüklüğünü ve beşerin nefsinin terbiye

¹⁰² el-Hâdimî, *Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye*, c. 1, s. 478.

¹⁰³ Şems, 91/7-10; Bakara, 2/268. Bkz. Kutub, *fî Zılâli'l-Kur'ân*, c. 15, s. 498; Ateş, *İnsan ve İnsan Üstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan*, s. 181.

edip de onu en yüce makâma yükseltmesinin değerini çok iyi bilendir. Onunla mücâdelenin fazileti ve önemi çok büyüktür. İnsan ancak mücâdeleleriyle, yücelme arzusuyla ve arzularına gem vurma azmiyle insandır. Nitekim *Hucvîrî*, nefse karşı gelmeyi ahlâkî çabaların en değerlisi olarak nitelendirmiştir.¹⁰⁴

İnsan nefsini zaptetmesini, söz ve davranışlarına hâkim olmasını çok iyi bilmelidir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, *İbn-i A‘rabi*’ye göre, nefisle yapılan cihâd, insanın sadece şahsına ait olup kendi yararınadır. Ama bu, düşmanla yapılır da o kimse ölürse¹⁰⁵ o zaman o, bazı âyetlerde belirtilen ecir ve nimetlerle nimetlendirilmiş şehitlerden olur. Yüce Allah yolunda cihâd durumunda olanın kazanmış olduğu ecir ve ganîmetle evine dönünceye kadar sahip olduğu fazileti, Yüce Allah’ın âyetlerine boyun eğmiş, namaz ve oruca ara vermemiş, geceyi namazla, gündüzü oruçla geçirmiş kimsenin kadardır. Nitekim Yüce Allah’ın farz kıldığı cihâdın, Hz. Muhammed’den rivâyeti sâbit ve sahîh hadislerle bir benzeri olmayan oruç ve namaz makâmında olduğu sâbittir. Cihâd gereklidir ve terki Yüce Allah’a isyandır. Zaten bizzat kendisini dine vermiş, samimi, bilgili ve bilinçli kul devamlı cihâd durumundadır.¹⁰⁶

İnsanın nerede dolaşıp nerede karar kılacağını, hâlinin ne olduğunu veya olacağını, dünya ve âhirette istikbâlinin nereye varacağını en iyi bilen Yüce Allah’dır. O’nun bilgisi dışında hiçbir şey olmaz. İnsan da bu düşünceyle cihâdın yanında olmuş veya olması muhtemel her türlü günâha karşı da tedbirli, gayretli, doğru davranışlı ve istiğfar içinde olmalıdır.¹⁰⁷ Onun bu mücâdelesini sonuna kadar sürdürebilmesi için hayat fırsatı elde olduğu sürece insan için bu hep mümkündür.

Bu arada nefsi yüceltme hususunda Yüce Allah’ın inâyetinin hep hatırlanması gerektiğini hiç unutmamak gerekir. Zira O, tezkiye ve terbiye edenlerin en hayırlısıdır. İsteyene yardımı muhakkaktır ve gereklidir. Zira Hz. Peygamber, “*Doymayan nefsten sana sığınırım*”¹⁰⁸ ifâdesini dile getirmiştir.

Bütün bu bilgiler bağlamında kararlı, gayretli ve sabırlı bir mücâhede ile insanın kapasite ve yeteneklerini yukarıda izah ettiğimiz şekilde yeterince harekete geçirmesi veya kullanması zorunludur. Ancak böyle bir sürecin hem sürekliliğini sağlamak hem de davranışların

¹⁰⁴ el-Hucvîrî, Ali el-Ğaznevî, Ebu’l-Hasan Ali b. Osman, *Keşfu’l-Mahcûb*, (çev.: Es’ad Abdulhâdî Kindîl), Kahire 1395/1975, c. 2, s. 427, 430.

¹⁰⁵ Âl-i ‘İmrân, 3/169, 170. vb. Bkz. İbnu’l-‘Arabî, *el-Fütuhâtü’l-Mekkiyye*, c. 2, s. 463.

¹⁰⁶ *A.g.e.*, c. 2, s. 463.

¹⁰⁷ Muhammed, 47/19; Hadîd, 27/21. Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, c. 7, s. 142.

¹⁰⁸ İbn Hambel, Ahmet *el-Müsned*, İstanbul 1401/1982, c. 2, s. 198.

basitleştirilebilmesi için aşağıdaki maddeleri düşünce plânında bulundurmanın hevâ ile mücâdeleye az veya çok katkısı olacağı kanaatindeyiz. Bunlar:

1- İnsan önce, sırf arzuları için yaratılmadığını, hayatı boyunca yaptıklarının ve bunların sonuçlarının muhâsebesini çok iyi yapması gerektiğini ve ömrünün bunun için bir lütuf/fırsat olduğunu bilmeli.¹⁰⁹

2- İnsan aklını kullanarak hevâdan ibaret arzusunu sona erdirmesi gerektiğini, bu hâlin lezzetlenmenin akabinde meydana gelecek acıyı arttıracak ve bunun lezzetlenmeyi kat kat geçeceğini akletmeli.

3- Nicelerinin hevâ yüzünden, sadece güzellikle sahip olabileceği faziletleri veya üstün dereceleri kaçırdığını veya gayri insanî durumlara düştüğünü farketmeli.

4- Kul bunu ve sonucunu, hem kendi üzerinden hem de başkası üzerinden tecrübesi ile anlamaya çalışmalı, sonra bunun sonucuna baka baka bu makamda kalarak anlaşılan ve görünen nahoş şeyi sürdürmenin kişinin ayıbı olacağını farketmeli.

5- İstenilen veya eğilim duyulan, ama akl-ı selîm tarafından önemli olmadığı haber verilen her türlü olumsuz düşünce, inanç ve lezzetler dikkate alınarak düşünülmesi, değerlendirilmesi, ama bu gibi hususlarda hevânın gözünün kesinlikle kör olduğu bilinmelidir.

6- Hevâyı yenmenin şerefini ve ona yenilmenin alçaklığını düşünmeli, hevâsını yenen herkesin insanlık onurunu ve kulluğun lezzetini yakalayacağını ve bunu hissedeceğini anlamalı.

7- Hevâya uymamanın dünyada ve âhiretteki faydalarını, dünyada güzel düşünmenin, öğüt almanın, güzelliklerden yana olmanın dünyadan sonra âhirette de ecirleri olacağını, aksi durumda ebedî olarak bunların tersinin olacağını akletmeli, bilmeli ve kavramalıdır. Yukarıdaki maddeler daha da çoğaltılabilir.

Bu anlattıklarımız ışığında insan, nefsinin kendi üzerinde olumlu veya olumsuz yönde ne derece etkili olduğunu test edebilmek için şöyle düşünebilir: Bütün kulların cennete girmesi, mutluluğa ermesi karşılığında onların günâhlarını üstlenerek bizzat cehenneme girmeyi kabul edecek kadar fedâkârlık duygusunu veya hassasiyetini taşıyabiliyor mu? Cevap evet

¹⁰⁹ İbnu'l-Cevzî, *Muhtasaru Zemmi'l-Hevâ*, s. 19.

ise bu, ebedî azaba râzı olmak demek olup, eşine rastlanmayacak bir diğergâmlık ve nefse karşı tam bir gâlibiyetin veya zaferin alâmetidir.

Bunun tersi ve biraz daha hafif bir misâl kâbilinden şöyle düşünülebilir: Herhangi bir sebeple başkalarının malına veya canına hâle geldiği hâlde sadece kendi malı ve canı kurtulan kimse, “Allah’a hamdolsun” diyerek herkesi unutup sadece kendisini düşünürse bu da hevânın ona üstünlüğünün alâmeti olur. Bu durumda doğru olan ise başkalarının uğradığı felâkete sevinmemek; Yüce Allah’tan onlar için yardım ve mağfîret dilemek, kendi kurtuluşuna şükretmek olmalıdır.

Bu iki örnek vb. bir kimsenin veya mü’minin nefse ilgili olumlu ve olumsuz yönde kendisini test edebileceği misâller olabileceği gibi insanın nefesine karşı zafiyet durumundaki eksikliklerini veya nefsin ne ölçüde terbiye edilmesi gerektiğini ve bu hususta bir fikir edinmesini sağlar. Ayrıca hevânın etkisinin, ahlâk ve ahlâkî vicdan tepkisinde ne derece etkili olduğunu da gösterir.

Hulâsâ, nefsin tabiatıyla ilgili kötülüğün varlığı bir gerçektir. Bu nedenle insanın doğasında şerre yönelme, ama özellikle kendi hissî ve dünyevî istekleriyle meşgul olma eğilimi vardır. Nefse hiçbir zaman güvenilmez. Olumsuz nitelikleriyle insanı hidâyetten saptıracağı gibi sapıklıkta da tutabilir.

Her hâlükârda nefis kötülüğü emrettiği için onun arzusu veya hevâsı kesinlikle hakkı kabul etmemektir.¹¹⁰ Fakat aslında insanın esas fıtratı mükemmel ve temiz olup sonradan olan kazanç onu kirletmektedir. Onun bundan arınması gerekir. Buna ek olarak örneğin insanın kendisini tanıyarak içindeki kötülüklerle mücâdele ederek kazandığı bilinç hâlinin ahlâkî bir hüviyete dönüşmesinden doğan vicdan, insanın içinde olan, doğruyu ve yanlış ayıran bir yetidir. Ancak onun eğitilmesi gerektiği gibi diğer yetilerin de etkin olabilmesi için eğitilmeleri gerekir.

İnsanın onu eğitmesi, onunla mücâdele etmesi için önce bu meselenin ciddi bir şekilde bilincinde olması, fıtratını ve nefsin zaafalarını çok iyi bilmesi gerekir. Ayrıca bu işin çözümünün temeli ve hareket noktası Kur’ân¹¹¹ ve hadîsler olmalıdır. Bu nedenle ilâhî talimatlar doğrultusunda nefsî eğilimlerden ve hevânın kötülüklerinden korunmayı öncelikle Kur’ân’dan öğrenmek ve ona göre hevâdan arınmak için iyi bir eğitim; özellikle iyi bir din ve ahlâk eğitimi alarak nefsi terbiye etmek gerekir.

¹¹⁰ Mâde, 5/48. Bkz. İbn ‘Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, c. 5, s. 120.

¹¹¹ Şems, 91/7-10.

Hevânın etkilerinin ortadan kalkması için mutlaka nefisle mücâdele etmenin zorunluluğu çok açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Zaten haktan yana olan ve bunun bilincinde olan nefsin boyuna eğmez. Referansı Kur'ân olan tasavvufun da temel unsuru sülûk, bir nefis mücâdelesini veya mücâhadesini yoludur. Bu anlamda tasavvuf, sulhu olmayan bir mücâdele, bir cenk, bir tezkiye veya bir terbiyedir. Ancak her tezkiye/yüceltme adına yapılan doğru değildir. Bu nedenle nefsi tezkiye şeriatın ahkâmına uygun olmalıdır ki bu aynı zamanda nebevî (Kur'ân'î) bir tezkiye olsun. Hatta bu nedenle tezkiyenin, nübüvvetin temel görevleri arasında sayılacak kadar önemli bir iş olduğuna âyet işaret etmektedir.¹¹²

İnsan bu ciddiyet, bilinç, bilgi ve kararlılıkla kendisini sürekli güçlü bir muhâsebeye çekerek nefsinin tezkiye etmeye çalışmalıdır. Aynı zamanda bu, bir bakıma insanın iç dünyasını aklı ile kontrol altına alması olacaktır. Bu, Yüce Allah'ın ona verdiği bir imkândır. İnsanın bu hisse karşı mücâdele edecek yeterince yetenekleri de vardır. Önemli olan insanın onları aklı-selîm önderliğinde kullanabilmesidir.

Bu işin yapılması, elbette nefsin mertebeleri ile de alakalı olup -ki nefsin terbiyesinde, onun aşamaları hususunda mutlaka Kur'ân'a kulak verilmelidir- iç çatışmanın dindirilmesine ve önüne geçilmesine, dolayısıyla nefsin kösteklenmesine katkı sağlar. Hatta bu şekilde iç çatışmanın kontrol altına alınması başarılabilir olduğu, iç ve dış dünyanın beraberliği sağlanabildiği ölçüde, hevâyâ karşı daha fazla mukâvemet oluşturmak mümkün olur; nefsin dizginleri ele alınır. Bu aslında insanın esas fitratı üzere dönme ve olma gayretidir. Bu da sürekli hevâyâ muhâlefeti bir âdet hâline getirmeyi gerektirir.

Hevâyâ karşı din duygusunun geliştirilmesi de çok önemli ve gereklidir. O zaman içinde bulunulan şartlara göre o hassasiyetle dinin mükemmel bir şekilde yaşanmasıyla ve insanın iyi yönü yani esas fitratının ortaya çıkartılmasıyla çalışılırsa bu, dinin etkisi altında kalan vicdan ve ahlâkî davranışlar üzerinde de çok etkili olduğu gibi hevâyâ karşı da bir engel teşkil eder ve insanı iyi olan şeylere yönlendirir. O zaman insan kötü olanı yaptıkça elem ve sıkıntı hissetmesine karşın, iyi olanı yaptıkça da ondan haz duymuş olur. Bu da insanın irâdesi ve sağduyusu ile onun iyiye yönlendirilmesini sağlar.¹¹³ Üstelik bu yönlendirmeye insan hür irâdesi ile Yüce Allah'ın emrettiği güzel şeyleri yapmasıyla, nehyettiği çirkin şeylerden de uzak durmasıyla katkıda bulunur. Zira insan ahlâkî yönden buna muktedirdir.

¹¹² Bakara, 2/151.

¹¹³ Topçu, *Ruhbilim-Psikoloji*, s. 120.

Yukarıda yapılmasının gerekliliğini ifade ettiğimiz farklı mücâdele şekilleriyle beraber nefse/hevâyaya karşı olması bakımından, nefsi olumsuzlukların ve çevrenin tesirleriyle oluşan kötü alışkanlıkların da değiştirilmesi mümkündür. Doğuştan olan huyun, bazı hâllerde köreltilmesi mümkünse de kökünden değiştirilmesi asla kabil değildir. Ama güzel davranışların kazanılması mümkündür.

Bütün bu hususlarda sarfedilecek insanî çabalar yanında samimi güven duygusuyla Yüce Allah'a da bağlanmak gerekir. Zira O, kendi yardımıyla insanın nefsinin şerrinden kurtulabileceği, sıfatlarını temizleyip onu iyiliğe doğru değiştirerek yüceltebileceği gerçeğini çeşitli âyetleriyle bildirmiştir.¹¹⁴ Ancak nefsi terbiye kapasite ve yetenekler oranında olması nedeniyle nefis için veya ahlâkî yönden herkes aynı başarıyı gösteremez ve onu aynı derecede kontrol altına alamaz. Ama herkesin hevânın veya arzuların kısıncından, tuzağından kurtulmak için imkânlar ölçüsünde hareket etmesi, kararlılıkla acı veren şeyleri terk etmesi ve kendisinin sıkıntısından emin olunamayacak şeyleri tadrîcen bırakması mümkündür.

İnsana akıl ve düşünme yeteneği, yararlı ve zararlı veya iyi ve kötü şeyleri ayırt etme yeteneği verilmiştir. Hür irâdeye de sahiptir. O hâlde gayret ve mücâhede ile insan kendisindeki yetenek ve imkânları etkili kılabilir. Aynı zamanda bu, Yüce Allah'ın âyetlerini çok iyi algılaması ve yeteneklerini çok iyi kullanması sorumluluğunu da gerektirir.

Yüce Allah'a karşı saygı, korku ve âhiret endişesi de iyi değerlendirilmelidir. Zira bunların belirgin hâle getirilmesiyle nefsin tazeliği ve canlılığı baltalanır. Buna paralel olarak iç dünya ile davranışların (maddî ve mânevî) uyumu; bu ikisi arasındaki denge yani âyetlerde dile getirilen iç çatışmanın dindirilmesi gerçekleştirilebilir. İnsan bunu sağladığı oranda nefsi yüceltme yolunda mesafe kat eder.

Bu şekilde benliğin ölümlüden veya iğretiden ölümsüze doğru yükselişini veya yücelmesini sağlayarak insandan istenen nefis mücâdelesini ile o, hayvan seviyesine düşmekten kurtulur. Bu nedenle nefisle cihât hem zorunlu bir görev hem de insanlık şerefini kurtarma mücâdelesidir. Ancak nefisle cihat, insanın kendisine eziyet etmesi, veya nefisini öldürmesi değil, onu terbiye etmesidir. Herkes kendisini sürekli muhâsebeye veya hesaba çekebilir ve onu zelil kılabilir.

Her hâlükârda insanın kendisiyle üstün nitelikler kazandığı ruhu eğitmek de çok önemli ve gereklidir. Bu şekilde onun nitelikleri geliştirilir. Zira onda nefse karşı fazilet, yüksek insanlık örneği ufkuna ulaşma, sâlih

¹¹⁴ Bkz. Yûsuf, 12/53; Nûr, 24/21; Haşr, 59/9; Teğâbun, 64/16.

amelde bulunma; nefsi sükûnet ve ruhsal mutluluğa erişmek gibi yetenekler bulunur. O hâlde insan, ruhla ilgili farklı alanlardan, özellikle psikoloji alanından, onun fitrî ahvâli ve insanın ruhsal yaşantısıyla ilgili elde edilen bulgulardan da yararlanarak ruhu terbiye edebilir ve ondaki güzellikleri daha etkin hâle getirebilir. Böylece belirlediği gâyeye doğru ilerler.

İnsan için bunların mükâfatı olarak iyi kullar arasına girmek, âhîret konusunda veya ibâdetlerden dolayı kendisini huzurlu hissetmek, ruhî hasletleri geliştirmek gibi hâller böyle bir uğraş için teşvik edici olur. Ancak nefse karşı cihât, sadece insanın kendisi için ve onun lehine olmakla birlikte, Yüce Allah onun azametini ve beşerin nefsinin terbiye ederek onu en yüce makama yükseltmesinin değerini çok iyi bilir.

İnsanın nefsinin memnun etmesi mümkün değildir. Çünkü nefse istediği verildikçe arzusu daha da artar. Bu da insanın acı çekmesine neden olur ve insan için rahatlık değil, ızdırap getirir. Bu nedenle kurtuluş, mükâfat, hürriyet, saadet vb. insanın bu uğurda yararlanabileceği bütün kapasitesini ve yeteneklerini gereğince hevâyâ karşı kullanmasıyla ve nefsinin arzularından sıyırmasıyla mümkün olur.

Bu konuda başarının sağlanabilmesi için insanın sağlam bir bilinç, sağlıklı bir düşünce, eşyanın tabiatına uygun bilgi, mükemmel bir inanç, samimi ibâdet, güzel duygular ve bunların etkin hâle getirilmesi vb. gerekir. Bununla birlikte, akıl, irâde ve vicdan hassasiyeti vb. ile oluşturulabilecek sağduyunun, yapıp edebilme gücünün bu hususa katkısının sağlanması çok önemlidir. Aksi hâlde insan her yaptığı iyiliğe karşılık mükâfat hak ettiği gibi hevâ duygusuna uyarak yaptığı her kötülüğün de hesabını vermek ve cezasını çekmek zorunda kalır.

Her hâlükârda buraya kadar sayıp döktüklerimizin yapılması ve başarılması insanın tercihine, *azmine* ve gayretine bağlıdır. Aynı zamanda da insan bu hususta hürdür. Ama nihâyet bütün bunların sonucuna katlanacak olan o olduğu için doğru olanı yapmak mecburiyetindedir. Nihayet nefsinin alçaltanın hüsranda olacağı gibi yüceltenin kurtuluşa ereceği de muhakkaktır.

Sonuç

Bir şeyi arzulamak, meyletmek, yukarıdan aşağıya düşmek/düşürmek gibi temel anlamlarından da anlaşılacağı üzere, hevâyâ izlemenin sonunun düşüş, hüsrân veya felâket olacağı anlaşılmaktadır. Nitekim genel olarak dine karşı çıkışların toplamı olarak nitelendirilebilecek olan hevâ ile benliği hep ölümlüden yana çeken nefis de, nankördür ve insanın düşmanıdır. Başak bir ifade ile onun temel vasfı, benliğin şehvete meyli

veya keyfiliği tercih etmesi olarak söylenebilecek olan hevâdır. Bu ise, insanın fıtratında var olan bir yetidir.

Hevâ ve şehvet, olumsuzlukları ve insan açısından zararları ile birlikte hem eğitimi en zor olan duygu ve kuvvetlerdendir, hem de onların kaynağı olan ve ilkel seviyede kalan nefsin, insan açısından durumu ortatadır. Bu nedenle Kur'ân hevâyı en yıkıcı musibetlerden biri olarak görür ve yer yer tehlikelerine işaret eder. Hevânın varlığı ve etkinliği, benliği şehvetten yana çektiğinin, onun da şehvetten yana olduğunun ve ruha sırt çevirdiğinin belgesidir. Zira o, yok olmanın anahtarıdır ve onun tehlikeli olması da bundandır. Bu nedenle ondan uzaklaşmak veya onu engellemek gerekir.

İnsan vahiy kültüründen ve fitrattan uzak veya kopuk bir anlayış ve yaşantı içinde olunca doğal olarak varoluş gayesinden uzaklaşır. İşte o zaman hevâ devreye girer. Buna paralel olarak insan aşırı dünya tutkusu, zevk ve eğlence içine girer, ömrü âdeta oyun ve eğlence ile boşuna tüketir gider. Artık onun için hevâ ilâhî yolda engelleyici bir özelliğe sahip olur ve kendisine uyanı Yüce Allah'tan habersiz yaşatır, O'nu ona unutturur, her türlü kötülüğe, belâya ve çeşitli sıkıntılara sürükler. Nitekim o, insanla vahiy arasına girer ve onun için zevk ve tutkulara meydan olur, insan hayatın debdebesine, sarhoşluğuna kapılır. Böyle bir insan için Yüce Allah'ın emirlerinin varlığından söz edilemez ve her türlü kötülüğe açık hâle gelir veya ümitsizliğe ve boşluğa sürüklenir.

Hiç kimse, o tabiatın gereğidir ve yapısaldır diyerek hevâ ve hevesini serbest bırakma yetkisine sahip değildir. İnsan için esas olan bunun aksidir. Kur'ân, insanı hevâyâ karşı mücâdeleye ve onu dizginlemeye sevk eder. Üstelik insanda yapısal olarak her ne kadar hevâî his bırakılmışsa da benliğine/ruhuna onunla mücâdele edebilecek yetenekler ve kuvvetler de bahşedilmiştir. O hâlde kul, kendi gayretiyle nefsinin kötü isteklerinden çevirebilecek kapasiteye sahiptir.

Nefsin yüceltilmesi veya terbiyesi insan için zorunlu bir görevdir. Bunun bu dünyada yapılması mümkün olmakla birlikte esastır. Bu, onunla sürekli mücâdele edilmesini hatta mübâhlarda bile aşırıya gidilmemesini ve onlarda ısrarlı olunmamasını gerektirir.

İnsanın, kendini keyfiliğe bırakarak dünya tutkusu ve şehvete eğilim ile hevânın alt yapısının tetiklenmesine, dünyevî ve şehvî olguların oluşturulmasına neden olmaması gerekir. Aksi takdirde nefsinin serbest bırakan kişi, onun yapacağı kötülüklerin hem musebbibi, hem de onların sorumlusu olur. Bunun için hevâyâ, itidal ve denge (meşru sınırlar) içinde muâmele edilmelidir. Ona karşı sürekli tevbe, istiğfar, mücâdele ve kendini

muhâsebeye çekme gayreti ve tavrı içinde olunmalıdır. İnsan ancak bu minvâl üzere hareketle ve Yüce Allah'ın inâyetiyle ona karşı direnebilir.

İnsan, her şeye rağmen küçük sanılan bir cisim değil, kendisinde en büyük âlem dürülmüş olan bir varlıktır. Hevâya, hatta onun yeşermesine neden olan şeyler onun hamurunda, özünde var olduğu gibi onları engellemek için muhtaç olduğu şeyler de onun fitratında vardır.

Bu eğilime karşı en etkili ilaç, panzehir, insanın önce kendisini sonra onu çok iyi tanınması, her türlü güzel davranış/ibâdet -ama bilinçli ve samimi ibâdetle- ona karşı koymasındır. Zaten ibâdet, insana şahsiyet ve izzet kazandıran bir vazifedir. Hatta o mekanizma insanı felâha kavuşturmak için bir stratejidir. Onunla insan olgunlaşır ve onun sayesinde şehvete meyletmez, dünyaya râm olmaz. Bu ilaçtan mahrum kalan kalp (gönül) nefsin körüklediği kötü arzuların boyunduruğuna girer; kişi insanî özelliklerini kaybeder, yalancı konumuna düşer, akli doğasına uygun kullanamaz hatta kötülükler yaptığı ve ortalığı fesada verdiği hâlde kendisini en iyi ıslah edici olarak kabul eder.

Nefs, maddî ve mânevî her türlü imkânla hevânın önüne geçilerek, Kur'ân ve sünnet ile terbiye edilir, yukarıda sözü edilen samimi ve güzel davranışlarla meşgul edilirse, o da insanı hevâ ile meşgul etmez. O zaman hevâya karşı davranışlar sergilemek ve ibâdet anlayışıyla kendisine karşı sürekli yönelmek suretiyle olgunlaşmada ilerleme sağlanarak insanın şeytana kul olma zilletinden kurtulması mümkün olur.

Akıl iyi kullanılınca akıldır. Aksi hâlde kişi zavallı, sakat ve eksiktir. Zira dünyada var olan bunca ideolojilere, kitaplara, kanunlara ve benzerlerine rağmen en ileri ve medeni kabul edilen ülkelerde bile intihârın, ümitsizliğin görülmesi, farklı anlayış ve ideolojilerle uğraşmanın cinnete götürmesi, menfaat mücadelesinin, savaşların, birbirine hükmetme hırsının vb. var olması bilinen bir gerçektir. Genellikle bütün bunlar, aklın hırslar üzerinde etkin olmamasının ve insana hâkim olan hevânın mahsulüdür. İnsan ona karşı durmak ve ondan korunmak zorundadır. Zira sonuçlarından dolayı işkence çeken ve nihayet hesap vecek olan odur. Öyle ise insanın dünyevî meşguliyetini, maddî ve manevî imkânlarını hevâya karşı duruşa göre tanzim etmesi ve değerlendirmesi gerekir. Bu da Kur'ân ve sünnet merkezli mükemmel bir hayat tarzı olan İslâm ve onun yaşanmasıyla mümkün olacaktır.

Kaynakça

İbnu'l-'Arabî, Muhyiddîn, *el-Futûhâtu'l-Mekkiyye*, Bulak 1263/1847.

Ateş, Süleyman, *İnsan ve İnsan Üstü; Rûh, Melek, Cin, İnsan*, İstanbul 1398/1979.

-----, *Kur'ân Ansiklopedisi*, İstanbul 1418/1997.

-----, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri*, İstanbul 1407/1988.

İbn Atiyye, el-Endelusî, Kâdî Ebû Muhammed Abd İshâk b. Ğâlib (546/481), *el-Muharreu'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz*, (tah.: el-Meclisu'l-'İlmî bi Miknâs), Beyrut 1991/1411.

el-Birgivî, Şeyh Mehmet b. Pîr, *Tarîkat-ı Muhammediyye*, (ed.: Ahmet Nâilî ve Ortakları), Osmaniye Matbaası, İstanbul 1324/1906.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali (510-1116/597-1201) *Muhtasarü Zemmi'l- Hevâ*, Muhtasar hâle getiren: eş-Şeyh İbrâhim Muhammed Ramazan, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1413/1993.

Cora, Mustafa, *Kur'ân'a Göre "Hevâ"*, Ankara 1428/2007.

Coşan, M. Esad, *İslâm'da Nefis Terbiyesi ve Tasavvufa Giriş*, Seha Neş., İstanbul 1413/1993.

el-Cürcanî, Ali b. Muhammed, *et-T'arîfât*, Beyrut 1995/1416.

Çamdibi, Hasan Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazalî*, İstanbul 1402/1983.

el-Hâdimî, Ebû Saîd Muhammed, *Şerhu't-Tarîkati'l-Muhammediyye*, Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul 1284/1865.

İbn Hanbel, Ahmet, *el-Müsned*, İstanbul 1401/1982.

el-Hucvîrî, Ali el-Ğaznevî, Ebu'l-Hasan Ali b. Osman, *Keşfu'l-Mahcûb*, (çev.: Es'ad Abdülhâdî Kındîl), Kahire 1395/1975.

el-İsfehânî, er-Râğıb, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, Beyrut 1412/1992.

İşler, Mehmet Hulûsi, *Nefis ve Şeytan*, İstanbul 1389/1970.

Kısakürek, Necib Fazıl, *Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1402/1991.

-----, *Çile*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1406/1987.

-----, *Tanrıkulundan Dinlediklerim*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1414/1994.

el-Kindî, Ya'kûb b. İshâk, *er-Resâilü'l-Kindî*, Kahire 1370/1952.

Kutub, Seyyid, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, (çev.: M. Emin Saraç, Bekir Karlığa, İ. Hakkı Şengüler), İstanbul 1390/1971.

Necati, M. Osman, *Kur'ân ve Psikoloji*, Ankara 1418/1998.

en-Nesefî, Ebu'l-Berekat Abdullah bin Ahmet bin Mahmût, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Tevîl*, Hayriye Matbaası, Mısır 1309/1956.

er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, (çev.: Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru), Ankara 1988/1407.

es-Sâyah, Ahmet Abdurrahîm, *es-Sulûk 'inde'l-Hakîm et-Tirmîzî ve Mesâdiruhû mine's-Sünne*, Dâru's-Selâm, 1408/1988.

es-Şirbînî, el-Hatîb, *es-Sirâcu'l-Munîr fi'l-Îâneti 'alâ M'arifeti b'adi Me'ânî Kelâmi Rabbine'l-Hakîm el-Habîr*, Hayriye Matbaası, Yersiz., Tarihsiz.

TOPÇU, Nurettin, *Ruhbilim-Psikoloji*, İstanbul 1367/1949.

Yazır, Emalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, (sad.: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel), (yay.: Zehreveyn), İstanbul Tarihsiz.